

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА**

Сливка Р. Р., Сливка Л.В.

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ
методичні рекомендації для студентів

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2012

Сливка Р.Р. Політична географія. Методичні рекомендації для студентів / Роман Радославович Сливка, Любов Василівна Сливка. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. – 57 с.

Рецензенти:

Гілецький Й.Р., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії і природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Лозинський Р.М., кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Політична географія як наука вивчає територіальні особливості поширення політичних явищ, феноменів і процесів. Ця наука здійснює величезний пізнавальний вплив на свідомість людини, яка осягає всю багатоманітність форм політичного життя у світі, надзвичайну багатосторонність взаємовідносин між частинами світу, їх історико-географічними регіонами, окремими державами чи частинами країни. Політична географія – це захопливе дослідження політичної карти світу. Пропонований курс, на нашу думку, сприятиме не тільки розширенню світогляду студентської молоді, але й пропонує цікаве просторове бачення сучасних політичних процесів у світі та Україні.

Політичне життя є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук. Однією з них є політична географія. Ця географічна наука постала на межі географії та політології. Вона є ніби містком між цими великими науками і вносить, з однієї сторони, елементи політичних знань в географію, а з другої методологічні здобутки і величезний фактологічний багаж географії у політичну науку.

Знання основних наукових категорій і понять політичної географії, закономірностей територіальної організації політичного життя країни і світу допоможе майбутньому політологу краще засвоювати інші навчальні дисципліни, особливо, ті, які стосуються вивчення таких базових категорій політології як держава, політична система, вибори і виборчі системи, національний інтерес, міжнародна організація, система міжнародних відносин, геополітика та ін.

Становлення української політичної географії на поч.ХХ століття відображало прагнення наукової інтелігенції обґрунтувати з точки зору географічного положення і соціально-економічних передумов можливість існування незалежної держави України. Видатний внесок у розвиток української політичної географії зробили академік Степан Рудницький і професор Володимир Кубійович. Під впливом ідей цих видатних вчених з врахуванням нових світових тенденцій розвивається нова українська школа політичної географії, яку представляють Олег Шаблій, Федір Заставний, Максим Паламарчук, Олександр Паламарчук, Мирослав Дністрянський, Степан Трохимчик, Ігор Зінько, Іван Ровенчак та ряд інших вчених. Новітні дослідження в галузі політичної географії зорієнтовані переважно на обґрунтування за допомогою політико-географічного методологічного інструментарію базових національних інтересів України, які стосуються її внутрішнього устрою і зовнішньої політики.

Даний методичний посібник є спробою систематизувати великий пласт світових і вітчизняних наукових досліджень в галузі політичної географії. Сподіваємося, що він стане цікавим і потрібним студенту, який навчається на спеціальності політологія і допоможе скласти уяву про розвиток і основні закономірності формування політичної карти світу.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття № 1 ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ В СИСТЕМІ НАУК: РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ

План

1. Предмет і об'єкт вивчення політичної географії та її місце в системі географічних і суспільних наук.
2. Сучасна структура політичної географії.
3. Розвиток політичної географії у зарубіжних країнах:
 - 3.1. протонауковий період (Гіппократ, Аристотель, Страбон, Абд-аль Раман Ібн Гальдун, Ж.Боден, Ш.-Л. Монтеск'є, Й.Г. Гердер, К.Ріттер);
 - 3.2. економічний детермінізм (В.Петті);
 - 3.3. квазінауковий період (Ф.Ратцель, Р.Челлен, К.Гаусгофер);
 - 3.4. науковий період (А.Т.Меган, Г.Маккіндер, І.Боумен);
4. Розвиток політичної географії в Україні:
 - 4.1. політико-географічна спадщина С.Рудницького;
 - 4.2. внесок у розвиток політичної географії В.Кубійовича;
 - 4.3. геополітичні погляди Ю.Липи;
5. Сучасні політико-географічні дослідження (М.Дністрянський, О.Шаблій).
6. Завдання і перспективи розвитку політичної географії на сучасному етапі розвитку науки (за С.Отоком).

Семінарське заняття № 2 ПОЛІТИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ УТВОРЕННЯ СВІТУ

План

1. Політико-географічна сутність держави та її місце на політичній карті світу: поняття «країна», поняття «держави», ознаки і функції держави.
2. Суверенітет держави, як вияв її незалежності. Ознаки суверенної держави за Ж.Боденом.
3. Залежні політико-територіальні утворення світу: колонія, підмандатна територія, домініон, підопічна територія, заморська територія.
4. Політико-територіальні утворення з перехідним режимом: кондомініум, протекторат, асоційована держава, федерасі.
5. Особливі територіальні режими: міжнародно-правова оренда території, концесія, режим «вільних економічних зон», офф-шор, єврорегіон, міжнародно-правовий режим Антарктики і Арктики.
6. Квазідержави: невизнані самопроголошені держави, неконтрольовані території, партизанські держави.

Самостійна робота студентів: вивчити географічне розташування, столицю, форму правління і політико-територіального устрою держав Європи.

Семінарське заняття № 3

ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ

План

1. Державна територія та її складові частини:
 - 1.1 значення політико-географічного дослідження державної території;
 - 1.2 поняття «державна територія»;
 - 1.3 складові державної території: геоторія, акваторія, аероторія;
 - 1.4 поняття «екстериторіальність», території і об'єкти, які прирівняні у міжнародному праві до державної території;
2. Формування державної території:
 - 2.1 поняття «серцевинна територія» і об'єднання народу під скіпетром одного суверена (монарха) в добу Античності і Середньовіччя;
 - 2.2 національне державотворення в Новий і Новітній періоди історії;
 - 2.3 освоєння територій, що не мають господаря, внутрішня колонізація, акреція;
 - 2.4 набуття території, що належала іншій державі: анексія, аншлюс, інкорпорація, окупація, цесія;
3. Величина державної території, її форма та географічна структура:
 - 3.1 значення розмірів території для розвитку держави, розподіл держав світу за величиною території;
 - 3.2 значення конфігурації території держави, обчислення оптимальності форми державної території, класифікація форм державної території;
 - 3.3 класифікація держав за географічними особливостями морфології території;
 - 3.4 Поняття і приклади: анклав, піванклав, екслав, перфорована держава, територіальний коридор.

Самостійна робота студентів: вивчити географічне розташування, столицю, форму правління і політико-територіального устрою держав Азії.

Семінарське заняття № 4

ПОЛІТИЧНИЙ ПОДІЛ СВІТОВОГО ОКЕАНУ, ПОВІТРЯНОГО І КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ

План

1. Світовий океан як сфера політичної діяльності людства; політико-географічна характеристика Тихого, Атлантичного, Індійського та Північного Льодовитого океану.
2. Поділ Світового океану за політико-територіальним статусом:
 - 2.1 Простори, що входять до складу прибережної держави (внутрішні води, територіальні води, територіальне море, архіпелажні води, внутрішнє море, історична затока);
 - 2.2 території зі змішаним міжнародно-правовим режимом: прилегла зона, виключна економічна зона на морі та континентальний шельф;
 - 2.3 режим міжнародних вод (відкрите море, морське дно та його надра).
3. Міжнародно-правовий режим водних шляхів (міжнародні протоки, міжнародні морські канали, міжнародні річки).
4. Політичний поділ повітряного і космічного простору.

Самостійна робота студентів: вивчити географічне розташування, столицю, форму правління і політико-територіального устрою держав Америки.

Семінарське заняття № 5

КОРДОНИ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття «державний кордон»:
 - 1.1 суть принципу непорушності і недоторканості державних кордонів;
 - 1.2 проблема невідповідності меж етнічних територій і державних кордонів.
2. Лімологія: традиційні підходи і методи географічних досліджень державних кордонів.
3. Класифікація державних кордонів за різними ознаками.
4. Функції державних кордонів, особливості делімітації і демаркації кордонів.
5. Транскордонні регіони, їх географія.
6. Сучасна географія прикордонних конфліктів, суперечок і претензій та шляхи їх вирішення:
 - 6.1 Європа;
 - 6.2 Азія;
 - 6.3 Африка;
 - 6.4 Америка;
 - 6.5 Австралія і Океанія;
 - 6.6 Антарктида і Арктика.

Самостійна робота студентів: вивчити географічне розташування, столицю, форму правління і політико-територіального устрою, географію прикордонних конфліктів держав Африки.

Семінарське заняття № 6

ФОРМИ ПРАВЛІННЯ І ПОЛІТИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДЕРЖАВ СВІТУ

План

1. Політологічний зміст поняття «форма правління»:
 - 1.1 Монархія, типи сучасних монархій;
 - 1.2 Республіка, типи сучасних республік;
 - 1.3 Держава Співдружності.
 - 1.4 Джамахирія.
2. Політологічний зміст поняття «форма політико-територіального устрою»:
 - 2.1 Проблеми сучасного унітаризму (класичні і некласичні унітарні держави);
 - 2.2 Політико-географічна сутність федералізму, типологія федерацій;
 - 2.3 Конфедеративні утворення: історія і сучасність.
3. Політологічний зміст поняття «адміністративно-територіальний устрій».
 - 3.1 Історичні особливості та світовий досвід формування адміністративно-територіального устрою;

- 3.2 Адміністративно-територіальна реформа як засіб удосконалення управління суспільством.
4. Столиця держави:
 - 4.1 Функції столиць;
 - 4.2 Типи столиць (за генезисом, за характером географічного положення);
 - 4.3 Розділені столиці.

Самостійна робота студентів: вивчити географічне розташування, столицю, форму правління і політико-територіального устрою держав регіону Австралії і Океанії.

Семінарське заняття № 7 **ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА** **НАСЕЛЕННЯ КРАЇН СВІТУ**

План

1. Населення як суб'єкт держави і об'єкт вивчення політичної географії:
 - 1.1 Кількісні характеристики населення та їх значення для держави;
 - 1.2 Якісні характеристики населення та їх значення для держави;
2. Громадянство, підданство та їх державотворче значення.
3. Расова, етнічна і мовна структура населення держав світу:
 - 3.1 Головні та перехідні раси населення світу;
 - 3.2 Типологія і кількість етнічних груп;
 - 3.3 Одно- і багатоетнічні держави, коефіцієнт етнічної мозаїчності Еккеля;
 - 3.4 Типологія і кількість мов світу.
4. Міжнародні, внутрішньодержавні і маятникові міграції населення: причини, наслідки, їх державотворче і політичне значення.
5. Національна ідея, її генезис і вплив на розвиток міжнаціональних відносин та державне будівництво.
6. Сучасна географія етноконфесійних, родоплемінних, сепаратистських та інших етносоціальних рухів.

Семінарське заняття № 8 **ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ**

План

1. Поняття «політико-географічне положення» (ПГП) держави:
 - 1.1 Властивості ПГП (історичності та інерційності, міра периферійності і центральності, вигідність-невигідність);
 - 1.2 Рівні політико-географічного аналізу:
 - Макро-ПГП (глобальне положення);
 - Мезо-ПГП (регіональне положення);
 - Мікро-ПГП (сусідське положення).
2. Особливості політико-географічного положення України (глобальне, регіональне, сусідське).
3. Історико-географічні особливості формування державної території:
 - 3.1 Етнополітична географія українських земель на початку ХХ ст.;
 - 3.2 Формування державної території і кордонів України у часи української революції 1917-1920 рр.;

- 3.3 Формування державної території і кордонів України впродовж Другої світової війни та у післявоєнний період.
4. Тип, розміщення та функції державних кордонів України.
5. Проблема міжнародно-правового розмежування України із сусідніми державами.
6. Політико-територіальний устрій України:
 - 6.1 Політико-географічні аспекти функціонування м.Києва – столиці України.
 - 6.2 Адміністративно-територіальний устрій України:
 - основні риси сучасної системи;
 - перспективи реформування.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ

Практична робота № 1 Політико-географічні процеси в Європі Завдання

На контурній карті Європи знайдіть і позначте:

1. Напівжирною червоною лінією штрих-пунктиром старий геополітичний кордон між Східною і Західною частинами Європи, який існував до кінця 80-х рр. XX ст. і отримав публіцистичну назву «залізна завіса».
2. Напівжирною синьою лінією кордон колишніх федеративних держав (СРСР, Чехословаччини, Югославії).
3. Методом червоного штрихування найбільш нестабільні в політичному відношенні регіони (Боснія і Герцоговина, Північна Ірландія, Придністров'я, Косово, Країна Басків, Чечня, Дагестан, Донбас, Крим, Нагірний Карабах).
4. Голубим фоном найбільш мирні і стабільні впродовж 100 років держави (Швейцарія, Швеція, Ісландія, Португалія¹).
5. Синім штрихуванням позначте спірні ділянки кордонів (Україна-Росія – Азовське море і Керченська затока; Україна-Румунія – гирло Дунаю; Норвегія-Росія – Баренцове море, Шпіцберген, Арктика; Ісландія-Велика Британія-Данія (Фарерські острови) – підводне плато Роколл; Іспанія-Велика Британія – територія Гібралтар; Греція-Туреччина – акваторія Егейського моря; Литва-Латвія – прибережні води Балтійського моря).
6. Жовтим фоном позначте сепаратизму в Європі (Фарерські острови, Країна Басків, Корсика, Крим, Донбас, Придністров'я, Боснія і Герцоговина, Трансильванія, Каталонія, Шотландія).
7. Стрілками, які спрямовані одна до одної позначте інтеграційні тенденції – Росія-Білорусь; Румунія-Молдова; Албанія-Косово.

Практична робота № 2 Політико-географічні процеси в Африці Завдання

1. Зміна форми політичного режиму в Південній Африці від апартеїду до демократії.
2. Методом червоного штрихування позначте найбільш нестабільні регіони континенту (район озера Чад, район озера Вікторія, Коморські острови, Західна Сахара, С'єра-Ліоне, Ліберія, Південний Схід ДРК, Сомалі, Південний Судан, Південь Нігерії).
3. Жовтим фоном позначте сепаратистські регіони Африки (Південний Судан, Південь Сенегалу, Північ і Південь Нігерії, Південний Схід ДРК, Провінція Кабінда Анголи, о.Занзібар, Схід Ефіопії, Західна Сахара).
4. Синім штрих-пунктиром спірні ділянки кордонів (Іспанія – Марокко, Франція – Коморські острови, Нігерія – Камерун, Лівія – Чад, Єгипет - Судан).
5. Спеціальним умовним позначенням міждержавні військові збройні конфлікти (Еритрея-Ефіопія, Ефіопія-Сомалі, Судан-Ефіопія, Мавританія-Сенегал).
6. Громадянські війни Мозамбік, Судан, Алжир, Кот-д'Івуар, Ангола.

¹ Вела кровопролитні війни у колоніях в Африці, але на її території бойові дії не велися.

7. Інтеграційні процеси: Північна Африка – ЄС, країни Магрибу, Південна Африка – Лесото – Свaziленд – Намібія.

Практична робота № 3
Політико-географічні процеси в Азії
Завдання

1. Зміна форми правління у Непалі (2009 р.).
2. Отримання незалежності Східним Тимором (Тимор-Лешті) у 2002 р.
3. Повернення в склад Китаю Гонконгу (Сянган) в 1997р. і Макао (Аоминь) в 1999 р.
4. Відторгнення Абхазії і Південної Осетії від Грузії внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р.
5. Відторгнення Нагірного Карабаху від Азербайджану внаслідок вірмено-азербайджанської війни 1989-1995 рр.
6. Об'єднання Північного і Південного Ємену в 1990 р.
7. Методом червоного штрихування позначте найбільш нестабільні країни і регіони континенту (Південь Лівану, Палестинська автономія та Ізраїль, Курдистан, Нагірний Карабах, Ірак, Афганістан, Джамму і Кашмір, Північ Шрі-Ланки, Південь Філіппін, Іріан-Джая).
8. Держави, які ніколи не були колоніями (Китай, Сіам (Таїланд), Персія (Іран), Османська імперія (Туреччина), Афганістан, Бутан, Непал).
9. Держави з комуністичними режимами (Китай, В'єтнам, КНДР).
10. Постсоціалістичні держави Азії з напів-демократичними режимами (Лаос, Камбоджа, Афганістан, Монголія).
11. Пострадянські держави Азії з авторитарними режимами (Туркменістан, Таджикистан, Казахстан).
12. Пострадянські держави Азії з демократичними режимами із окремими елементами авторитаризму (Киргизстан, Грузія, Вірменія, Азербайджан)
13. Держави з демократичними режимами (Кіпр, Японія, Ізраїль, Туреччина, Ірак, Індія, Шрі-Ланка, Непал, Таїланд, Південна Корея, Філіппіни).
14. Ісламські республіки (Іран, Пакистан, Ємен).
15. Постколоніальні держави з авторитарними режимами або ж військовими хунтами на чолі (Сирія, Сінгапур, М'янма).
16. Абсолютні ісламські монархії (Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Оман, Катар, Бруней).
17. Абсолютна буддистська монархія (Бутан).
18. Самопроголошені держави (Турецька Республіка Північного Кіпру, Нагірний Карабах, Абхазія, Південна Осетія, Тайвань).
19. Сепаратистські регіони (Тибетський та Синцзян-Уйгурський автономні райони Китаю, Курдистан (Туреччина, Сирія, Ірак, Іран), Північ Шрі-Ланки, Палестинська автономія і Сектор Газа (Ізраїль), південні острови Філіппін, Іріан-Джая (Індонезія), Сабах (Малайзія), Ассам, Пенджаб, Джамму і Кашмір (Індія)).
20. Територіальні претензії і прикордонні суперечки (Пакистан-Індія, Китай-Індія, Туреччина-Греція, Вірменія-Азербайджан, Узбекистан-Таджикистан-Киргизстан, Оман-Іран, Японія-Росія – о-ви Шикотан, Кунашир з Курильської гряди, Ітуруп; Китай-В'єтнам – Парасельські острови; Сирія-Ізраїль – Голанські висоти;).

21. Суперечки через ресурси морів (країни басейну Південно-Китайського моря – острови Спратліц, країни басейну Каспійського моря – нафтогазоносні ресурси шельфової зони, країни басейну Північного Льодовитого океану - нафтогазоносні ресурси шельфової зони; Японія- Південна Корея – зона інтенсивного рибальства скали Ліанкүра (Токесіма-Токдо)).
22. Суперечки через ресурси прісної води (Ірак-Сирія-Туреччина у басейні Євфрату, М'янма-Китай-Таїланд – басейн р.Салвін, Узбекистан-Таджикистан-Киргизстан-Казахстан – ресурси басейну Амудар'ї та Сирдар'ї; країни басейну Меконгу; М'янма, Таїланд – Китай – р.Салуїн; Малайзія-Сінгапур).
23. Громадянські війни (М'янма, Афганістан).
24. Райони піратства (Аденська затока, внутрішні моря Індонезії).
25. Інтеграційні тенденції (Росія-Абхазія-Південна Осетія, Вірменія-Нагірний Карабах, Китай-Тайвань, Сирія-Ліван, Кіпр і Турецька Республіка Північного Кіпру).
26. Військові бази в Азії (США – Японія, Південна Корея, Саудівська Аравія, Катар, Туреччина, Киргизстан; Великої Британії - Акротірі і Декалея (Кіпр), Британська територія в Індійському океані (архіпелаг Чагос); Росії – Киргизстан, Таджикистан, Вірменія, Сирія).

Практична робота № 4 **Політико-географічні процеси в Америці** **Завдання**

На контурній карті Європи знайдіть і позначте:

1. Напівжирною червоною лінією штрих-пунктиром межу між Латинською та Англосаксонською Америками.
2. Методом червоного штрихування найбільш нестабільні в політичному відношенні країни і регіони (повстанські держави Колумбії – Ураба, Араука, Каука, Путумайо Какета²; Болівія; Гаїті, Гватемала; Нікарагуа; штат Ч'япас (Мексика)).
3. Червоним кольором – соціалістичну державу (Куба).
4. Голубим фоном найбільш стабільні в політико-географічному відношенні країни (США, Коста-Ріка, Тринідад-і-Тобаго).
5. Синім штрихуванням позначте спірні території і ділянки кордонів (центральна частина Карибського моря (суперечка між прибережними державами); Чилі-Болівія – вихід Болівії до Тихого океану в районі порту Аріка; Венесуела - Гайяна; Венесуела – Колумбія (територіальні води); Венесуела – Тринідад і Тобаго (територіальні води); Гайяна – Суринам (територіальні води); Еквадор – Перу; Аргентина – Велика Британія – Фолклендські острови, Сандвічеві о-ви, Південну Георгію; Гондурас-Сальвадор-Нікарагуа – вихід до затоки Фонеска Тихого океану; Гватемала-Беліз – південна частина Белізу; Гренландія – Канада – розмежування в затоці Кеннеді між о.Елсмір і о.Гренландія).
6. Жовтим фоном зони сепаратизму в Америці (провінція Квебек (Канада), Гренландія (Данія), штат Ч'япас (Мексика), о.Невіс (Сен-Кітс і Невіс), штати Парана, Санта-Катаріна, Ріо-Гранду-до-Сул (Бразилія), провінція Гуаяс (Еквадор)).
7. Стрілками, які спрямовані одна до одної позначте інтеграційні тенденції – Пуерто-Ріко - США.

² Дивіться Г. Де Блій, П.Муллер, О.Шаблій Географія: світи, концепти, регіони. – С.376

8. Умовними позначеннями громадянські війни (Колумбія, Гватемала).
9. Райони, де процвітає наркобізнес (прикордонні райони Бразилії, Колумбії, Перу і Еквадору; Болівія; Гондурас).

Практична робота №5

ОЦІНКА ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ЗА ПЛАНОМ

(ЗА ПАЛАМАРЧУК М.М., ПАЛАМАРЧУК О.М.)

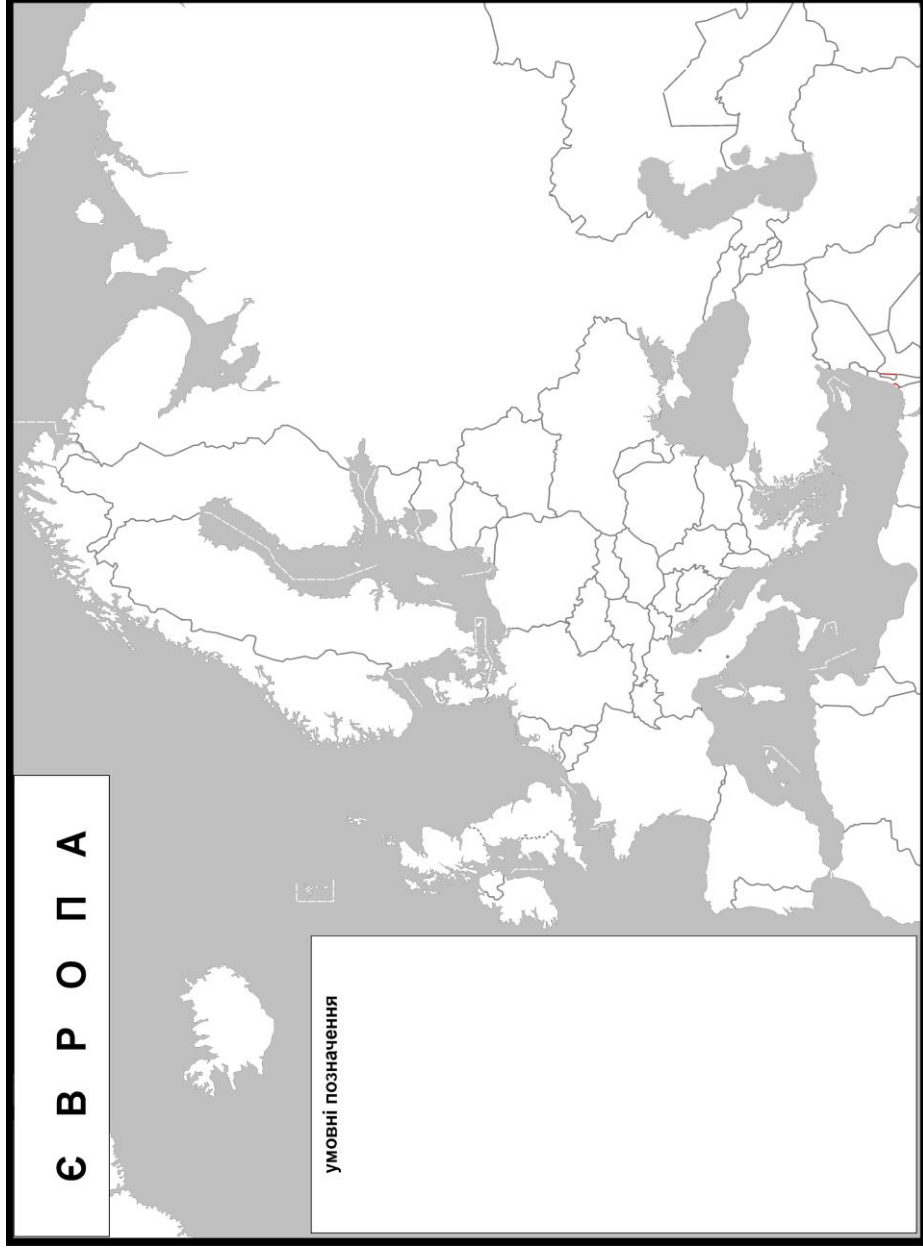
1. *Країни потужного економічного й політичного потенціалу* («Велика сімка», а також Росія, Китай, Республіка Корея, Індія, Бразилія). Встановіть, чи відноситься ваші країни до перерахованих вище, якщо ні, то чи віддалена вона від них, чи навпаки розташована по сусідству.
2. *Країни — джерела паливно-енергетичних ресурсів*. За допомогою атласу чи довідкової літератури встановіть, чи відносяться ваші країни до держав, що в великих обсягах видобувають нафту і газ, якщо ні, то встановіть за допомогою атласу чи вигідно розміщені дані держави щодо країн-експортерів нафти і газу (держави ОПЕК, Росія, Мексика, Норвегія, Туркменістан, Канада і т.д.).
3. *Країни, що експортують та імпортують продукцію у великих обсягах (або мають потенціал для цього)*. За допомогою довідкової літератури встановіть величину експорту та імпорту держави, якщо бодай один з показників перевищує 50 млрд дол., то цю державу можна віднести до крупних експортерів чи імпортерів. До таких держав відносяться, наприклад всі західноєвропейські держави, США, Японія, Південна Африка, Австралія, Китай, Мексика, Бразилія та ін. Уважно подивіться на карту і з'ясуйте, чи вигідне положення займають ваші держави щодо найбільших торговельних держав світу (безпосередні сусіди, сусіди в регіоні).
4. *Дружні країни (відсутність істотних економічних, політичних суперечностей, територіальних претензій, тісне політичне, економічне, культурне співробітництво, входження до спільних асоціацій)*. За допомогою атласу “Економічна і соціальна географія світу. Атлас для 10-11 класів” чи довідкової літератури встановіть належність ваших держав до найвпливовіших міжнародних організацій (НАТО, ASEAN, NAFTA, Ліга арабських держав, Організація американських держав, Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, Європейський Союз, Африканський Союз, СНД, Організація “Ісламська конференція” та ін.). Встановіть, чи входить дана держава до складу Співдружності, яку очолює Великобританія.
5. *Протидіючі країни (наявність економічних, політичних суперечностей або територіальних претензій — існуючих та потенційних)*. За допомогою атласу “Економічна і соціальна географія світу. Атлас для 10-11 класів” (карта “Політична напруженість” на С.29) встановіть, чи беруть участь ваші держави в міжнародних збройних конфліктах, чи є на території цих держав сепаратистські рухи, чи має вона спірні території з іншими державами, чи володіють ядерним потенціалом.
6. *Нейтральні країни (стосовно даної країни)*. Якщо ваші країни і їх сусіди не відносяться до зазначених в протидіючих, то більшість сусідніх країн в їх регіоні будуть щодо них нейтральними.
7. *Країни — вогнища регіональних військових конфліктів і такі, що перебувають під дією міжнародних санкцій ізоляції*. Встановіть чи відбуваються на їх території

громадянські конфлікти, чи там здійснюються терористичні акції, чи не є вони головними районами вирощування наркотичної сировини.

8. *Військово-політичні союзи країн.* Чи є ваші країни членами НАТО, Ташкентського договору?
9. *Країни, що групуються за релігійними ознаками.* Встановіть, яка пануюча релігія у ваших державах. Мова має йти про світові релігії – християнство, іслам, буддизм, індуїзм. Чи близько розташована ваша держава до відмінних за провідною релігією держав, груп держав?

Є В Р О П А

умовні позначення

РЕПУБЛИКА МОЛДОВА

САМОСТІЙНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Номер тижня	Зміст самостійної роботи	Обсяг (год.)	Форма контролю	Тиждень, на якому здійснюється контроль
2.	Політична карта Європи	2	Тестове завдання	2
4.	Політична карта Азії	2	Тестове завдання	4
6.	Політична карта Америки	2	Тестове завдання	6
8.	Політична карта Африки	2	Тестове завдання	8
10.	Політична карта Австралії і Океанії	2	Тестове завдання	10
14.	Порівняння політико-географічного положення двох держав	2	Письмовий колоквіум	Останній тиждень

ІНДИВІДУАЛЬНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Номер тижня	Зміст індивідуальної роботи	Тиждень, на якому здійснюється контроль
1	Реферат на тему «Історія політико-географічної думки»	3
1	Реферат на тему «Політико-географічні твори С.Рудницького»	3
1	Реферат на тему «Політико-географічні твори Ю.Липи»	3
1	Реферат на тему «Політико-географічні праці В.Кубійовича»	3

1	Реферат на тему «Праця О.Багана «Українська Понтида»»	3
2	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою України»	4
2	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою ФРН»	4
2	Реферат на тему «Формування території Франції»	3
2	Реферат на тему «Деволуційні процеси в Європі»	3
2	Реферат на тему «Сепаратистські регіони Європи»	3
2	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою Росії»	3
2	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою Швейцарії»	3
3	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою Китаю»	4
3	Реферат на тему «Проблема Тайваню»	4
3	Реферат на тему «Сепаратистські рухи Індії»	4

3	Реферат на тему «Монархічні династії арабських країн Азії»	4
3	Реферат на тему «Арабські республіки Азії»	4
3	Реферат на тему «Становлення держави Ізраїль»	4
4	Реферат на тему «Форма політико-територіального устрою США»	4
4	Реферат на тему «Становлення Канадської Конфедерації»	4
4	Реферат на тему «Прояв глобальних проблем людства в Центральній Америці»	4
4	Реферат на тему «Боротьба з неоколоніалізмом в країнах Південної Америки»	4
4	Реферат на тему «Фолклендська проблема»	4
4	Реферат на тему «Прояви сепаратизму в країнах Латинської Америки»	4
5	Реферат на тему «Еритрея: боротьба за незалежність»	6
5	Реферат на тему «Демократичні реформи в Південній Африці»	6

5	Реферат на тему «Лівійська Джамахирія»	6
5	Реферат на тему «Етнічні конфлікти в Африці»	6
5	Реферат на тему «Громадянські конфлікти в Африці»	6
5	Реферат на тему «Регіональні міжнародні організації Африки»	6
5	Реферат на тему «Проблеми розвитку малих держав Океанії»	6
6	Реферат на тему «Глобальна проблема демографічного вибуху»	7
6	Реферат на тему «Глобальна проблема нерівномірності економічного розвитку»	7
6	Реферат на тему «Глобальна екологічна проблема »	7
6	Реферат на тему «Глобальна проблема війни і миру»	7
6	Реферат на тему «Глобальна проблема поширення тероризму»	7
6	Реферат на тему «ГУАМ як міжнародна регіональна організація»	7

7	Реферат на тему «Автономна Республіка Крим: місце в політико-територіальному устрої України»	8
7	Реферат на тему «Сучасні кордони України»	8
7	Реферат на тему «Роль України в миротворчих операціях ООН»	8
7	Реферат на тему «Взаємини Україна-ЄС»	8
7	Реферат на тему «Взаємини Україна-НАТО»	8
7	Реферат на тему «Взаємини України з Росією»	8
8	Реферат на тему «Сепаратистські тенденції в Україні і боротьба з ними»	9
8	Реферат на тему «Сакральна географія України»	9
8	Реферат на тему «Етнічний склад населення України: головні тренди змін»	9
8	Реферат на тему «Географія виборів в Україні»	9

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

АБОРИГЕНИ – корінне населення, *автохтони*, спільнота людей певного регіону, яка пов'язана з ним міцними економічними, соціальними та іншими відносинами. Корінне населення формується, як правило, на протязі багатьох сотень років. Терміном А. зазвичай називають корінних жителів Африки, Америки, Австралії, тобто тих територій, які були відкриті європейцями у Новий час. На рівні ООН було вжито цілу низку заходів для поліпшення становища корінних народів світу, до яких належать приблизно 300 млн людей з більш ніж 70 країн. Міжнародно-правовий статус народів регулюється рядом документів: Хартія корінних народів світу (Карі Ока, 1992 р.), Хартія корінних народів тропічних лісів та народів, що ведуть племінний спосіб життя у тропічних лісах (Пенанг, 1992 р.), Декларація прав корінних і племінних народів Азії (Чанг Мей, 1993 р.), Міжнародний пакт про права корінних націй (Женева, 1994 р.) та ін. В ООН створено Робочу групу в справах корінних народів при Комісії з прав людини, а також Постійний форум корінних народів світу. Йде процес визнання територій, які традиційно займали корінні народи, та ресурсів виключною власністю цих народів; визнається право к.н. на справедливую компенсацію за існуючі факти порушення обмеження чи порушення; визнається право корінних народів на безпечне навколишнє середовище й запровадження процедур відновлення цього права. Багато корінних народів здобули право на здійснення самоврядування у внутрішніх (місцевих) справах.

АБСОЛЮТИЗМ – необмежена монархія, форма правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (царю, імператору, королю).

АВТАРКІЯ – політика й ідеологія, спрямовані на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав, від економіки інших країн, що має на меті створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення. А. виражається у прийнятті різноманітних заходів щодо обмеження проникнення зарубіжних товарів та іноземного капіталу, створення пільгових умов для розвитку виробництва всередині замкнутої системи. А. мала б зробити країну незалежною під час економічної блокади.

АВТОНОМІЗАЦІЯ – процес, пов'язаний з набуттям статусу самоврядної території. На практиці здійснюється як політичний рух у напрямку реалізації права на самостійне розв'язання суб'єктом автономії – національно-етнічною громадою, адміністративно-територіальною чи національно-територіальною одиницею питань, що належать до внутрішньої компетенції цього суб'єкта.

Рух за А. означає широку самостійність автономних утворень у вирішенні питань економіки, управління, соціального та культурного розвитку територій. А., як правило, здійснюється в межах єдиної держави і не пов'язана зі зміною форми державного устрою, наприклад, трансформації унітарної держави у федеративну.

АВТОНОМІЯ – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією). На тер. А., поряд із загальнодержавними законами, діють власні, «автономні» з певного кола питань, незалежно від центру формується власний «автономний» парламент, що має право приймати певні закони, а також власний «автономний» уряд, спроможний здійснювати самоврядування, зокрема, забезпечити виконання загальнодерж. і «автономних» законів. Залежно від цілей і завдань, які вирішуються за допомогою А., розрізняють: національно-територіальні (Південний Тіроль в Італії, Гренландія в складі Данії) та територіальні (АР

Крим в складі України, окремі автономні регіони Іспанії), культурні (кримські татари в Україні) й інші різновиди.

АГРЕСІЯ (від лат. *aggressio* – напад) – усі види та форми незаконного, з позицій Статуту ООН, збройного нападу та застосування сили однією державою або групою держав проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності ін. країни, народу (нації). Обов'язкові ознаки А. – першість (ініціатива) щодо збройного нападу, а також агресивність задуму, намірів та інтенсивність дій суб'єкта міжнародної політики щодо відповідного об'єкта. Тому поняття “агресія” не використовується при визначенні дій сторін у громадян. війнах, внутрішніх конфліктах. Збройна (пряма) агресія засуджується світ. громад. як один з найтяжчих міжнародних злочинів. Анресія згідно резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 є «використанням військової сили проти суверенітету, територіальної цілісності і політичної незалежності іншої держави, або ж використання військової сили, яке суперечить Хартії Організації Об'єднаних Націй».

АДМІНІСТРАТИВНА ТЕРИТОРІЯ — територія, яка визначаються внутрішнім *адміністративно-територіальним устроєм* держави. Статус адміністративних територій закріплений конституцією держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – це законодавчо закріплена система поділу *держави* на територіальні частини (області, райони, провінції, департаменти, штати тощо), відповідно до якої твориться система органів державної влади і місцевого самоврядування. Відповідно до адміністративно-територіального устрою утворюється вертикальна структура органів державної влади і управління, а також здійснюються процеси *централізації* або *децентралізації*.

Адміністративно-територіальний поділ країни істотно впливає на функціонування країни як цілого і у віддаленій перспективі має важливі економічні, фінансові і психологічні наслідки. З цієї точки зору оптимізований адміністративний поділ країни повинен виконувати якомога більше функцій, між ними (Suliborski A., 1994): 1) зміцнювати державу як цілісність; 2) бути прогресивним, тобто сприяти процесу загального соціально-економічного розвитку держави; 3) підтримувати господарську і культурну своєрідність регіонів; 4) не переривати вже усталених просторових взаємозв'язків у державі; 5) забезпечити оптимальне задоволення різних потреб населення: адміністративних, культурних, економічних, соціо-психологічних та інших; 6) зміцнювати історико-культурні традиції відмінних регіонів, а також зберігати сталість їх природних ландшафтів.

АД'ЮДИКАЦІЯ – правовий термін, який означає набуття державної території внаслідок міжнародного судового рішення або ж арбітражного органу, наприклад міжнародної конференції, яка проводиться на основі міжнародної угоди. В тому випадку, якщо рішення стосується підтвердження вже існуючого права держави на дані території, то воно має декларативне значення. Наприклад, ООН та Африканський Союз визнали о.Майотту частиною держави Коморські острови, однак Франція не визнає цього рішення і в 2002 році оголосила цей острів невід'ємною частиною власної території. Конститутивне значення має тоді, коли територія переходить до держави, яка до цього часу не володіла нею.

АЕРОТОРІЯ – повітряний простір над державною територією певної країни.

АКРЕЦІЯ (англ. *accretion* — розростання, приріст, збільшення) — нарощування території. Політика А. здійснюється країнами, які мають надто високу густоту населення і відчувають брак земельних ресурсів, наприклад, Нідерландами, Монако, Японією, Сінгапуром. В основному – це відвойовані у моря території (1/3 території Нідерландів).

Політику А. здійснювала Російська Федерація нарощуючи штучну косу задля вирішення в свою користь територіальних питань в Керченській протоці поблизу українського о.Тузла.

АЛЬЯНС – союз, об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань. Альянси створюються, як правило для взаємної підтримки декількома країнами в разі агресії інших держав. Прикладом є Північно-Атлантичний Альянс (НАТО).

АНЕКСІЯ (від лат. annexio – приєднання) – насильницьке загарбання, приєднання однією державою території, що належить іншій державі, або будь-якого простору, що перебуває у спільному користуванні міжнародних співтовариств. Одним з прикладів прямої анексії є загарбання Індонезією західної частини Папуа-Нової Гвінеї. Невдалу спробу анексії здійснив Ірак щодо Кувейту в 1991р. Де-факто у Сирії анексовані Ізраїлем Голанські висоти.

АНКЛАВ (від франц. enclave, від лат. inclavo – зачиняю на ключ) – частина або вся територія держави, повністю оточена сухопутною територією іншої держави. Питання про сполучення анклаву з основною частиною держави або з іншими державами (коли А. – вся територія держави, напр., Лесото, Сан-Марино) розв'язується на основі угоди між зацікавленими державами.

АНТАГОНІЗМ – суперечності, що характеризуються найгострішою боротьбою і непримиренністю тенденцій, сил, держав. Прикладом є антагонізм у відносинах Пакистану та Індії, який спричинений територіальними, релігійними і національними конфліктами минулого і сьогодення.

АНТЕЦЕДЕНТНИЙ КОРДОН – в політичній географії такими вважають кордони, які склалися до формування національних держав, наприклад, кордон між США і Канадою. Повністю антецедентними, або піонерними, називають ті кордони, які з'явилися до появи населених пунктів.

АНТРОПОГЕОГРАФІЯ – школа в суспільній географії, осн. об'єктом дослідження є зв'язки і взаємодія людини і природного середовища. Ідеї А. походять з античності (Гіппократ, Геродот, Страбон), а також від наукового світогляду французьких філософів-просвітників 18 ст. (Ш.Л. Монтеск'є, Ж. Бюффон), які намагались вивести закони суспільного розвитку з природніх умов. В найбільш повній форм ідеї А. розроблені німецьким географом Ф.Ратцелем. Завданням А він вважав «з'ясування впливу природи на дух і тіло індивідів і народів». Ці ідеї були популярними у політичній географії і геополітиці кінця 19 – поч.20 ст.

АНШЛЮС – політика насильницького приєднання однієї держави до іншої (наприклад, Австрії до Німеччини).

АПАТРИДИ – особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій перебувають. Як правило, неконтрольоване їх переміщення через кордони держав може провокувати конфлікти з урядовими структурами і місцевими мешканцями.

АРАБСЬКИЙ СВІТ – узагальнена назва країн Передньої Азії і Північної Африки, які заселені народами семітської мовної групи (арабами). Загальна чисельність арабських народів становить приблизно 200 млн осіб. До цієї групи народів відносять єгипетських, сирійських, ліванських, йорданських, палестинських, іракських, кувейтських, бахрейнських, катарських, оманських, саудівських, еменських, лівійських, туніських, алжирських, марокканських, суданських арабів, а також арабів ОАЕ (абудабці), маврів (мавританські араби), шува (араби Чаду), некласифіковані араби – нащадки давніх і недавніх вихідців з арабських країн, які проживають в різних неарабських країнах світу (5,9 млн ос.).

АРБІТРАЖ МІЖНАРОДНИЙ – органи, передбачені рядом міжнародних правових актів і Статутом ООН для мирного розв'язання міжнародних спорів. Наприклад, міжнародний арбітраж вирішив суперечку між Україною і Румунією щодо володіння о.Зміїним і шельфом навколо нього.

АРЕАЛ – територія поширення якогось явища, яке не спостерігається на сусідніх територіях. Розрізняють абсолютні ареали (явище, поширене на всій території ареалу), відносні ареали (явище спостерігається періодично в межах ареалу). В політичній географії вживають, коли говорять про «ареали політичної нестабільності», наприклад, в Країні Басків (Іспанія). Доцільним є вживання терміну «ареал» і в електоральній географії на означення виборчих округів, населення яких проявляє відмінні електоральні симпатії від сусідніх округів.

АСИМІЛЯЦІЯ – засіб досягнення етнічної однорідності; процес розчинення колись самостійного народу (етносу) чи певної його частини в середовищі іншого, як правило, чисельнішого народу. Розрізняють асиміляцію добровільну (природну) та вимушену (насильницьку). Насильницька асиміляція спричинює глибокі політичні й духовно-культурні руйнації народам, які підпали під її згубний вплив. Асиміляційна політика пануючих націй втілюється у формі широкомасштабних репресій проти цілих народів, їх розпорошення по території віддалених іноетнічних регіонів, переселення найбільш працездатного населення з сіл у міста, де домінуюча етнічна культура чи космополітичне середовище приводять до втрати первинної культурної традиції, до таких заходів відносять переселення у віддалені райони, знищення інтелігенції, як потенційного носія ідеології сепаратизму, штучна державна підтримка етнічно змішаних шлюбів. Низка демократичних держав (Канада, Австралія) вибачились перед аборигенними народами за згубну для них політику асиміляції. В низці ж держав проблеми насильницької асиміляції залишаються дуже гострими (Китай, Росія, Єгипет, Туреччина).

АСОЦІАЦІЇ КРАЇН-ЕКСПОРТЕРІВ – форма координації політики експортерів на світових товарних ринках. Найвідомішим прикладом такої асоціації є ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти). За рахунок монополізації видобутку дефіцитних природних ресурсів і системи їх реалізації на світовому ринку подібні асоціації можуть реалізувати власні національні чи регіональні інтереси, як у випадку з ОПЕК. Ця міжнародна організація була використана арабськими країнами як інструмент впливу на країни Заходу, які підтримали Ізраїль в арабсько-ізраїльському конфлікті 70-80-х рр. XX ст.

АСОЦІЙОВАНІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ (асоційована держава, федерасі, кондомініум). Асоціація (association) – це вільне об'єднання дрібних держав та чи державних утворень з великою державою, часто колишньою метрополією. Асоціація ґрунтується на так званих асиметричних федеративних домовленостях, тобто дрібні держави замість домагань незалежності задовольняються внутрішньою автономією, самоврядування та поблагливім ставленням з боку великої держави. Вільні асоціації існують в трьох основних підтипах: 1) асоційована держава (державність); 2) федерасі; 3) кондомініуми.

Асоційована держава (державність) (associated statehood) – це об'єднання, в якому і велика, і мала держава можуть в однобічному порядку розірвати “особливі” стосунки згідно з встановленою процедурою.

Федерасі (federacy) – це об'єднання, в якому будь-які змінив “особливих стосунках” можуть бути зроблені лише за згодою обох сторін, тобто і великої, і малої держави.

Кондомініум (condominium) – це досить рідкісний і незвичний тип конфедеративного утворення, в якому управління певною територією здійснюється двома і більше державами. Кондомініум встановлюється для усунення протиріч і запобігання та / чи послаблення конфлікту між кількома державами, що претендують на одну й ту ж територію. Історії відомо кілька таких випадків. Зокрема, в 1906 – 1980 рр. існував кондомініум Великобританії та Франції над островами Нові Гебриди, які 1980 р. перетворились на Республіку Вануату. Сьогодні Іспанія та Франція здійснюють кондомініум над Долиною Андорри. Ця потрібна конфедеративна угода, з одного боку, стримує Іспанію та Францію від зазіхань на територію Андорри, а з іншого – надає можливість останній ось уже протягом кількох століть зберігати свою незалежність та самоврядування.

АТЛАНТИЗМ – термін походить від назви Атлантичного океану, північна частина якого омиває узбережжя більшості високорозвинених держав світу. Геополітичне значення цього терміну пов'язане появою в 1949 р. НАТО (North Atlantic Treaty Organisation). Атлантизм означає орієнтацію суб'єктів політики на підтримку ролі НАТО в сучасному світі, але інколи трактується як визнання особливої політичної і військової ролі США. Саме США були лідером “атлантичного” світу в період холодної війни в ході політичної конфронтації з країнами Варшавського Договору, на чолі якого був СРСР (до 1989-1991 рр.). В Західній Європі після розпаду Варшавського Договору та СРСР з'явилась тенденція відходу від ідей атлантизму в сторону європеїзму. Цю концепцію особливо підтримує Франція.

АТОЛ – низинний кораловий острів кільцеподібної форми з мілководною лагуною всередині. В Тихому океані існує держави-архіпелаги, які складаються з низки атолів. Окремі атоли до сьогоднішнього дня є залежними територіями таких держав-метрополій як Велика Британія, Франція, США та ін. Окремі атоли використовують як бази для ВПС і ВМС згаданих країн.

АУСЛАНД (від нім. – закордон, чужина) – термін, який вживають німецькі географи на позначення частини сфери впливу великого міста, що лежить в межах іншої держави. Наприклад, аусланд м.Детройта (США) знаходиться на території Канади. Наявність густозаселеної урбанізованої зони на прикордонні двох держав в сучасній політичній географії можна розглядати як позитивний чинник у співпраці прикордонних міст і територій. Аусланди посилюють комунікаційну функцію державних кордонів і сприяють політичному, економічному і соціальному розвитку сусідніх держав і розвитку транскордонної політики, зокрема, у Європі – появі євро регіонів. В Україні аусланд м.Харкова поширюється на прикордонні регіони Російської Федерації, натомість аусланд Одеси – на південні території Молдови.

АФРИКАНІЗАЦІЯ – політико-географічний процес, який пов'язаний з появою на політичній карті світу держав, територія яких не відповідає існуючій етнічній, мовній або ж релігійній територіальній структурі. Така ситуація спричиняє до загострення внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що в свою чергу впливає на соціально-економічний розвиток держав.

Сучасні кордони багатьох держав успадкували давні колоніальні межі, які часто розділяли єдину етнокультурну спільноту поміж різними залежними територіями. Дуже часто ці границі нагадують прості лінії і окреслюють давній *хінтерленд* центрального осередку колоніальної адміністрації, який зазвичай знаходився у портовому місті. При колоніальних політичних поділах часто дотримувались «природних» форм території, а

також границь географічних країн, таких як гірські хребти, великі водні басейни, улоговини, пустелі і т.д.

Термін «африканізація» в широкому розумінні відносять до деструкційних, з точки зору держави і господарського розвитку, суспільних процесів, які проявляються у формі етнічних, релігійних і культурних конфліктів в багатьох державах, що розвиваються. Підстави для розвитку цих процесів (характерних переважно для Африки – звідси назва) обумовлені найчастіше сукупністю територіально-політичних і соціально-економічних обставин колоніального минулого.

В постколоніальний період міжплемінні, міждержавні, релігійні та інші конфлікти поглибили процеси африканізації, що в свою чергу призвело «утвердження» державних кордонів Третього світу.

АФРИКАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ, АФРОЦЕНТРИЗМ, – теорія, спрямована на ціннісні переваги африканської культури і визначення переваг негритянської раси, отримала широке розповсюдження і стала каталізатором падіння колоніальної системи. Ідеологи – Леопольд Сенгор і Еме Сезер. Один з найважливіших постулатів полягав у тому, що багатовікове панування Європи повинне бути замінено верховенством Африки. В 1960-ті р. приблизно 50 африканських країн здобули незалежність, але перехід до індустріального суспільства став для більшості з них невирішеною проблемою. Племінна подрібненість, політична нестабільність і соціально-економічна криза кінця ХХ – поч. ХХІ ст. підрвали позиції африканського націоналізму в Африці.

БАГАТОКУЛЬТУРНІСТЬ – стан суспільства у деяких поліетнічних країнах, для якого притаманна активна державна політика щодо офіційного визнання і підтримки рівноправ'я всіх етнічних спільнот, які проживають у країні. Така політика характерна для сучасної Канади та Нідерландів.

БАГТОПОЛЯРНІСТЬ –

БАЛАНС СИЛ – стан міжнародних відносин, який характеризується приблизною рівністю сил конкуруючих країн. Для попередження концентрації могутності в руках однієї держави чи декількох держав створювались військово-політичні блоки, наприклад, союз Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія і Туреччина) на початку ХХ ст. Іст. С.41. Згідно з Г.Моргентау, прагнення гегемонії з боку кількох держав, які намагаються або підтримати, або видозмінити статус-кво, неминуче веде до створення системи відносин, що називається «балансом сил». Завдання політики Б.с. в умовах між державного суперництва за регіон чи глобальну гегемонію полягає в тому, що своєму суперникові у боротьбі за панування необхідно протиставити третю силу, приблизно рівну їй за могутністю, а самому зайняти позицію за межами їх єдиноборства, зберігаючи при цьому для себе повну свободу дій. Висунута в 50-ті роки, у період формування біполярної системи, як основоположний принцип міжнародних відносин, концепція Б.с. нині зазнала суттєвих змін. Це пов'язано, по-перше, з розширенням НАТО на Схід, по-друге, з наявною політикою гегемонії у сфері міжнародних відносин зі сторони США.

БАЛКАНІЗАЦІЯ – політико-географічний процес, який призводить до поділу держави на дрібні територіальні одиниці внаслідок дрібнодисперсного розселення етнічних і конфесійно-релігійних груп населення. Цей термін має тенденцію зумовлювати політику на основі принципу “поділяй і владарюй”, унаслідок якої сила об'єднаної країни послаблюється через внутрішній поділ. Термін набув популярності після Першої світової війни, але й має сучасне відлуння у світлі недавньої балканської політики. Б. призвела до міжетнічних і релігійних конфліктів на теренах колишньої Югославії і продовжує мати місце на теренах колишнього СРСР, наприклад, на Кавказі, її наслідком є проблеми з

встановленням миру в Іраку. Як процес балканізація є характерною для багатьох неєвропейських держав, особливо в Азії і Африці. Вони отримали незалежність у 50-х і 60-х роках, але їх державна територія залишилася такою ж, як і за останнього колоніального поділу, яке не відповідало мовним, культурним і конфесійним особливостям населення. Це дуже ускладнювало інтеграцію і економічний розвиток тих держав і провокувало різні конфлікти.

БАНТУСТАН — псевдодержавне утворення, створене урядом ПАР на території країни за племінними та етнічними ознаками (за часів *апартеїду*).

БЕЗДЕРЖАВНА НАЦІЯ — національна група, яка прагне стати державою нацією, але їй бракує засобів, щоб цього досягнути; класичним прикладом є палестинці і курди.

БЕЗПЕКА — захищений стан населення, за якого мінімізовано загрози різного характеру (економічні — зовнішні і внутрішні, соціальні, економічні), відсутня фізична і духовна деградація населення, збільшується тривалість його життя.

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА — територія, на якій згідно міжнародних угод або інших односторонніх заяв не може вироблятися, базуватися або встановлюватися ядерна зброя. До таких зон, зокрема, зараховані Антарктика (1959), космічний простір (1966), дно Світового океану (1972). В 1965 р. ООН спеціальною резолюцією закликала вважати безядерною зоною Африку. Спеціальним договором (договір Тлалтелолко, 1967 р.) Б.з. була оголошена Латинська Америка, в 1980 р. (договір Роротонга) — Південний район Тихого океану. Нова Зеландія в 1986 р. в односторонньому порядку оголосила свою територію Б.з.

БІЖЕНЦІ, УТІКАЧІ — згідно з ухваленою 1951р. Конвенцією ООН про статус утікачів (із поправками, передбаченими Протоколом 1967р.), за втікача вважають будь-яку особу, яка через обґрунтований страх зазнати переслідувань через свою расу, релігію, або національність, належність до певної соціальної групи або політичну орієнтацію перебуває за межами своєї рідної країни й не може або через свій страх не хоче використовувати можливості захисту у своїй країні; або ж особу без громадянства, яка зі згаданих вище причин перебуває за межами країни свого колишнього проживання і не може або в наслідок страху не хоче туди повернутися. В наш час більшість випадків вимушеної міграції пов'язані з країнами *“третього світу”* і є наслідком війн, громадянських війн або загального суспільного безладдя, намагань урядів чимшвидше реструктурувати суспільство, які часто призводять до загального порушення прав людини й економічного занепаду.

Згідно з Конвенцією ООН, утікачів, які намагаються уникнути переслідувань і шукають політичного притулку, не можна примусово репатріювати. На початку 1990-х років близько половини втікачів у світі становили діти; серед дорослих утікачів більшу половину становили жінки.

БЛІЦКРИГ — авантюристична теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього і швидкого просування вглиб країни. Прикладами є Б. Німеччини проти СРСР в 1941 р. і напад Іракі на Кувейт в 1991 р.

БЛОКАДА — військова, політична або економічна ізоляція якоїсь держави (або частини її, групи держав, їхніх збройних сил), насильницьке порушення її зовнішніх зв'язків з метою примусити виконати вимоги організаторів блокади. Метою блокади є контроль кордонів, пунктів входу і виходу, автострад, ліній доставки, морських комунікацій і т.д. Крайня форма блокади називається оточенням. Блокада, а тим більше оточення, є проявом ворожих дій і як правило одним з елементів війни. Ембарго є однією

з легших форм блокади, яка в цьому випадку є дуже універсальним поняттям. Ембарго (з іспанського *embargar* - затримувати) означає заборону руху сухопутного, повітряного і морського видів транспорту. В ширшому розумінні слово інтерпретують як обмеження торгівлі та інших відносин з певною країною – її бойкот на міжнародній арені.

БЛОКУЮЧИЙ ПУНКТ – звуження морського міжнародного шляху до відстані, меншої ніж 38 км (24 милі), що зумовлює позначення *меридіанного (морського)* кордону. У більшості випадків це стратегічні точки, де військово-морські сили можуть заблокувати морський шлях. Прикладами можуть бути Ормузька протока між Оманом та Іраном на вході до Перської затоки, Босфорська протока у Туреччині, а також Малаккська протока між Малайзією та Індонезією.

БУФЕРНА ДЕРЖАВА – відносно слабка держава, яка знаходиться між двома або декількома більш сильними. Територія такої буферної держави, яка вклинюється між територіями більш сильних, може слугувати цілям зменшення напруженості і зменшення небезпеки прямого конфлікту між двома головними силами; проте, які свідчить історія, буферні держави часто зазнають значних руйнувань і знищення населення внаслідок проходження через їх територію ворожих армій. Прикладами буферних держав у ХХ ст. були: Далекосхідна республіка, що існувала в 1920 - 1922 рр..і виконувала роль буферної держави між РРФСР і Японією; Маньчжоу-Го, що існувала в 1932 - 1945 рр.. і відіграла роль буферної держави між СРСР і Японією; Фінляндія, яка в період холодної війни відіграла роль буферної держави у протистоянні між Сходом (СРСР та інші країни ОВД) і Заходом (США і інші країни НАТО); Монголія, між КНР і Росією; Польща у міжвоєнний період розмежовувала Німеччину і Радянський Союз. В наш час до буферних держав деякі російські та західні геополітики відносять Білорусь, Україну та Молдову, вважаючи їх «санітарним кордоном» між НАТО та державами Ташкентського блоку.

ВЕЛИКИ ДЕРЖАВИ – умовна назва найпотужніших держав світу, які грають провідну роль на міжнародній арені. На сучасному етапі до них належать країни «Великої вісімки», а також Китай, Індія, Бразилія, Південна Африка.

ВИБОРЧА ГЕОГРАФІЯ, ЕЛЕКТОРАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ – термін, що охоплює географію виборів, виборчих систем і пропорційного розподілу. Уперше виборча географія як окрема дисципліна постала у Франції.

ВІДКРИТІСТЬ ДЕРЖАВИ – проявляється в активності держави на світовій арені, а також в двосторонніх міждержавних зв'язках, що охоплюють весь світ чи окремих регіон. Важливість відкритості держави полягає у турботі про власні національні інтереси, а також в у впливі на вирішення світових процесів, глобальних проблем людства. Відкритість держави може проявлятися у всіх сферах міжнародних відносин, або тільки в одній чи декількох з них, наприклад, економічній.

«ВІДЧУТНА СИЛА» ДЕРЖАВИ – термін введений Рей С. Клайном, для означення інтегральної оцінки могутності держави. Для її обчислення він запропонував формулу:

$$P_p = (C + E + M) \cdot (S + W),$$

де P_p – відчутна сила;

C – критична маса: населення і територія;

E – економічна могутність;

M – військова могутність;

S – стратегічні наміри;

W – воля до виконання національної стратегії.

Три перші елементи формули (C , E , M) можна підрахувати об'єктивно, два останні (S і W) піддаються лише суб'єктивному оцінюванню.

ВІДКРИТЕ МОРЕ — мор. простір, який не входить ні в територіальні води, ні у внутрішні води будь-якої держави. Відкрите море є вільним для судноплавства, рибальства, прокладення підводних кабелів і трубопроводів, проведення наук. досліджень, перельоту літаків усіх країн і націй. У В. м. судна перебувають під виключною юрисдикцією д-ви, під прапором якої вони плавають, крім особливих випадків, передбачених нормами міжнародного права. Особливий правовий режим діє в межах виключної економічної зони, яка належить до відкритого моря.

ВІДНОСИНИ ЦЕНТРУ І ПЕРИФЕРІЇ (center-periphery politics) — цей конкретний підхід до аналізу політики постає в трьох формах. Це відносини, за яких провідні промислові держави домінують над периферійними (а інколи напівпериферійними) державами, експлуатують та гноблять їх, тож ці держави були передусім поставниками сировини для провідних держав. Периферійні країни обслуговують економіку провідних держав. Світову політику слід розуміти на основі цього нерівного поділу праці. Отже, в наш час сформувалась, так звана, глобальна периферія. Ця теорія визнає існування серед провідних держав домінантних центрів.

ВІЙНА — за своє суттю це політичний феномен, продовження політики, яку держава здійснює іншими, насильницькими засобами, тобто є політикою в її екстремальному, агресивному бутті. У функціональному баченні — це збройна боротьба між державами жавами (їх коаліціями) або соціальними, етнічним та іншими спільнотами.

З точки зору способу і місця проведення військових дій виділяють два типи воєн:

- Відкриті збройні дії, які здійснюються регулярними арміями воюючих держав (наприклад, дії німецької і польської армій в 1939 р.);
- Партизанські дії (міський партизанський рух, наприклад, який проводився у Варшаві під час німецької окупації); зазвичай проводяться вони у важкодоступних територіях, де малі і мобільні групи можуть мати перевагу і пермогти навіть цілі армії (наприклад, поразка американців у В'єтнамі, чи провал радянських військ в Афганістані). Зв'язки партизанів з місцевим населенням, захист їх інтересів, традицій, знання мови і місцевих географічних умов є найважливішими причинами успіхів у такій війні. Власне відсутність контактів з місцевим населенням, індіанцями аймара, була однією з ключових причин неможливості повторення кубинської моделі партизанської війни з боку Ернесто Че Гевари в шістдесятих роках у Болівії.

Громадянська війна відбувається між мешканцями однієї держави, а її причини можуть бути дуже різні: намагання здобути владу чи отримання громадянських свобод чи сепаратистські рухи і т.д. В її час армія, поліція, а також інші засоби примусу намагаються, як правило, зберегти status quo. Однак армія (чи її частина) може здійснювати власні дії всередині держави (наприклад, військові путчі в Пакистані і Чилі, військові акції в Туреччині, Чечні), які спрямовані проти політичної орієнтації країни, корумпованої влади, політичних рухів і сепаратизму. Сучасна історія Африки знає багато прикладів громадянських воєн, в процесі яких частина армії стає на сторону воюючих між собою військових і племенних груп (Руанда, Бурунді, Ліберія, С'єра-Леоне). Внутрішні конфлікти зазвичай дуже трагічні, оскільки сторони володіють найсучаснішими зразками озброєння, застосування яких призводить до величезних людських і матеріальних втрат.

ВІЙСЬКОВА ГЕОГРАФІЯ — наукова дисципліна, що вивчає військово-політичні, військово-економічні, природні умови та їх вплив на підготовку і ведення військових дій на певних територіях. Наука також досліджує в регіональному аспекті, тобто в розрізі держав, військових союзів держав, театрів військових дій, розміщення політичних сил,

економічних і політичних можливостей країн (коаліцій країн), природних умов з огляду їх впливу на здійснення військових дій і війни, а також зворотній їх вплив на країни. Військова географія складається з військового країнознавства і географії театрів військових дій.

ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬ – процес, за якого певне суспільство або культурна група забирають землю у інших. Наприклад, в Африканській Субсахарі європейські колоністи відбирали землю від корінних африканців і використовували її по-новому.

ВНУТРІШНЄ МОРЕ – море, всі береги якого (напр., Аральське) або все узбережжя, включаючи обидва береги, належать одній д-ві. Встановлення режиму судноплавства, рибного та всіх ін. промислів у В. м., а також повітр. польотів над ним повністю входить у компетенцію д-ви, якій належить внутр. море.

ВНУТРІШНІ ВОДИ — річки, канали і озера, що містяться на тер. даної д-ви; внутрішні моря; морські порти і рейди, а також бухти і затоки, береги яких належать лише одній д-ві й ширина входу до яких не перевищує 24 мор. милі (напр. Дніпровський лиман); істор. затоки. В Росії істор. затоками вважають моря типу заток (напр., Карське, Лаптевих, Охотське) води, які перебувають між берегом і вихідними лініями, прийнятими для відрахування ширини територіальних вод. Правовий режим судноплавства і будь-якої іншої діяльності у внутрішніх водах регулюється національним законодавством д-ви, якій внутрішні води належать.

ГАУСГОФЕР КАРЛ (1869-1946) – професійний німецький військовий. У 1919 р. став викладачем географії Мюнхенського університету. З 1921 р. - професор географії. Продовжив розробку та тлумачення геополітичної доктрини Ф.Ратцеля. Вважав, що континентальна держава має значні переваги над морською. Його геополітичні концепції лягли в основу офіційної доктрини "Тре тього рейху", тому геополітика тривалий час розглядалася як "псевдонаука", "людиноненависницька", "фашистська" теорія. Г.К. є автором понад 400 праць, зокрема: "Апологія німецької геополітики сьогодні", "Геополітика Тихого океану", "Світова геополітика сьогодні". У 1924 р. організував "Журнал геополітики" і заснував Інститут геополітики в Мюнхені, був прибічником "континентального" напрямку західної геополітики. Трохим.

ГЕГЕМОНІЗМ – політика, заснована на прагненні панувати над іншими народами і країнами світу. Великі країни світу часто звинувачують у політиці гегемонізму, зокрема США, Росію, Індію і Китай.

ГЕОГРАФІЧНІ ГРАНИЦІ - лінії або перехідні смуги, що розділяють сусідні географічні утворення, які відрізняються між собою хоча б однією істотною ознакою. Г.Г. за змістом характеризують суть утворень, що розділяються ними.

ГЕОПОЛІТИКА (від грец. ge – Земля і politike – мистецтво управління державою) – політологічна концепція, що вбачає у політиці (гол.чином, зовн.) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо.

ГЕТТО – внутрішньоміський район, що має певний етнічний характер. Часто це бідна зона міста, така як чорне гетто у центральних містах США. Жителі гетто відділені від інших расових груп і груп з вищими доходами.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – соціально-економічний процес, в ході якого стираються географічні кордони соціальних, економічних і культурних систем, і людство все більше усвідомлює зникнення цих кордонів. Термін введений у науку в 60-х роках ХХ ст. теоретиками Римського клубу Е.Ласло, М.Месарович, А.Печчеї та ін. Під терміном глобалізація

також розуміють розповсюдження західної моделі розвитку на всі країни планети, що, фактично, слугує теоретичним обґрунтуванням однополюсного (універсального й ідеального) світового порядку.

ГЛОБАЛІЗОВАНОСТІ РІВЕНЬ – рівень входження окремих країн у процес глобалізації, який оцінюється за такими параметрами: *економічна інтеграція* (обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій та різного роду виплат, у тому числі зарплати, що здійснюється із перетинанням кордону); *персональні контакти* (міжнародні поїздки та туризм, обсяг міжнародних телефонних переговорів, поштових відправлень та переказів); *інформаційні технології* (кількість користувачів мережі Інтернет, інтернет-серверів); *включення до міжнародної політики* (членство держав у міжнародних організаціях, розвиток відносин з іншими країнами, кількість посольств тощо).

ГЛОБАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРОСТІР – за О.Шаблієм простір усієї Землі, об'єднуючим чинником якого є всі українці – незалежно від місця їхнього проживання. В ньому виділяються три частини: простір державної території сучасної України; внутрішній концентр – українські етнічні землі в країнах-сусідах (як Лемківщина, Підляшшя у Польщі чи Північна Слобожанщина у Росії); зовнішній концентр – країни української діаспори (Канада, США, Бразилія та ін.). В останньому виділяються так звані українські локуси – просторові зосередження українців поза їхніми етнічними землями у вигляді смуг і компактних ареалів (наприклад, у «Зеленому кліні» на Далекому Сході, на північному сході США чи Південному Заході Канади). Часто ці локуси називають українськими колоніями.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ – сукупність суперечливих процесів, які складають зміст сучас. кризи світ. цивілізації. Г. п. с. створюють загрозу нормальному розвитку і навіть самому існуванню всіх країн світу і потребують для відвернення наслідків цих катастроф їх спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер. Джерела Г. п. с. можна дещо умовно поділити на дві групи: поглиблення суперечностей між людиною та природою (екол., продовольчі, енергетичні та деякі ін.) та у відносинах між людьми (проблеми війни та миру, захисту і роз-ку дух. середовища, демографії, боротьби із злочинністю тощо). Визначення переліку глобальних проблем належить до функцій ООН. Після визнання цієї проблеми глобальною у структурі ООН створюються окремі організації (комісії, асоціації тощо), які займаються її розв'язанням. Так, для вирішення продовольчої проблеми була створена FAO (Food Agricultural Organization), демографічної — UNFPA (United Nations Family Planning Association) та ін. ООН офіційно визнала такі 13 глобальних проблем, як: 1) відвернення ядерного конфлікту; 2) роззброєння; 3) демографічна; 4) продовольча; 5) ресурсна; 6) енергетична; 7) екологічна; 8) піднесення економіки відсталих країн; 9) ліквідація небезпечних хвороб; 10) освоєння Світового океану; 11) освоєння космосу; 12) боротьба зі злочинністю і тероризмом; 13) боротьба з наркоманією і наркобізнесом.

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА – безкорисне надання коштів і матеріальних ресурсів міжнародними інститутами (МВФ, Світовий Банк, ЄБРР та ін.), організаціями (ООН, ЄС, Ліга Арабських Держав та ін.) та окремими державами з метою допомогти цивільному населенню, що постраждало від природних та спричинених людиною катастроф. Включає підтримку й піклування про біженців та переміщених осіб.

ДЕВОЛЮЦІЯ – передача чи надання владних повноважень, в повному обсязі або частково, як правило, від центрального уряду регіональній владі. Наприклад, передача

урядом Великої Британії окремих функцій і повноважень владі Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ (лат. de — заперечення і colonia — поселення) — ліквідація колоніального панування метрополії, відновлення суверенності народів колоніальних та залежних країн як повноважних суб'єктів міжнародного права і міжнародних відносин. Процес деколонізації прискорився у другій половині XX ст. після прийняття 14 грудня 1960 р. Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам, в якій проголошено необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізму в усіх його формах і проявах.

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНІВ (франц. délimitation визначення меж) — у міжнародному праві визначення договором або угодою, укладеними суміжними д-вами, загального напрямку та лінії проходження кордону між ними з докладним відображенням рельєфу, населених пунктів тощо. Матеріали Д. к. є основою для демаркації кордонів.

ДЕМАРКАЦІЙНИЙ КОРДОН —прикордонний, розмежувальний; д-а лінія — умовний тимчасовий кордон між воюючими державами на час перемир'я; лінія, що поділяє переможену державу на зони окупації державами-переможницями.

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ (франц. démarcation — розмежування) — у міжнародному праві визначення лінії держ. кордону на місцевості на основі делімітації кордонів шляхом встановлення прикордонних знаків (стовпів, пірамід тощо). Д. к. провадять спільні комісії заінтересованих д-в, створювані на паритетних засадах. Демаркаційна лінія — смуга території, що розмежовує війська противника під час перемир'я або розділяє на зони окупації територію переможеної держави.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ — у міжнародному праві — ліквідація, відповідно до міжнародних договорів, військових споруд та укріплень на певній території, а також заборона мати на ній військову промисловість, утримувати збройні сили, здійснювати військові маневри тощо.

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА — встановлена міжнар. договором смуга території, здебільшого вздовж держ. кордону або демаркаційної лінії, де забороняється будь-якій д-ві тримати війська, зберігати старі й будувати нові укріплення, військ, бази, споруди тощо. Повністю Д. з. за договором, що набув чинності, 23.VI.1961, є Антарктика.

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. deportatio — вивезення) — вигнання, висилка; примусове переселення особи, групи осіб чи народу, що визнаються «соціально й політично небезпечними», за межі д-ви або певного регіону. Д. є однією з крайніх форм дискримінації, яка означає насильницьке переселення громадян і цілих народів до ін. країн або на спеціально виділені тер. Д. певних груп населення може набувати крайніх форм, аж до геноциду, які, незалежно від того, утворюються й здійснюються вони в мирний або воєнний час, є злочином, порушенням норми міжнар. права (Конвенція ООН 1948 року “Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього”).

Депортація здійснюється наступним чином:

1. Депортація людей в концентраційні табори (наприклад, в гітлерівській Німеччині, чи в колишньому СРСР);
2. Висилка людей у віддаленні та ізольовані території чи до інших держав (наприклад, ірландських засуджених вивозили до Австралії, поляків до Сибіру, як і громадян СРСР, які висловлювали «неправильні» політичні погляди і т.д.);
3. Примусове виселення цілих народів. Європейська колонізація Америки зумовила депортацію індіанських племен у резервації. Такі дії були

характерні для епохи сталінізму в СРСР (було виселено кримських татарів, чеченців, надволзьких німців та інші народи).

ДЕРЖАВА – це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

ДЕРЖАВА ПОЛІЦІЙНА – метафорична кваліфікація політичного режиму, який характеризується репресивними методами управління, детальною регламентацією життя громадян, контролем і наглядом, поліційним примусом у дуже жорсткій формі.

ДЕРЖАВА ПРАВОВА – держава, в якій забезпечене верховенство права, надійні гарантії захисту прав і свобод громадян.

ДЕРЖАВА-САТЕЛІТ (лат. satellitis – супутник, прислуга, спільник) – держава, незалежна тільки формально, але фактично підпорядкована іншій, більш могутній державі.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – 1) розширення прав місцевих державних органів управління внаслідок передання їм деяких функцій центр. органів. 2) В широкому розумінні – ослаблення або скасування централізації.

ДИСПРОПОРЦІЇ РЕГІОНАЛЬНІ - відчутні відмінності в рівні життя між регіонами всередині однієї країни чи групи країн. Регіональні диспропорції можуть проявлятися на чотирьох рівнях: 1) місцевий (різниця між історичним центром міста і багатими пригородами); 2) національний (поділ держави, наприклад, Італії на Південь і Північ); 3) міжнародний (центр і периферія в Європейському Союзі); 4) глобальний (розвинутий Захід і найбільш бідні країни, що розвиваються). Багаті райони часто називають ядром (чи центром), тоді як бідні мають назву периферія.

ДІАСПОРА (грецьк. diaspora – розпорошення) — розселення значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами етнічної батьківщини на правах національно-культурної меншини. Часто діаспори виникають внаслідок хронічної і сталої суспільної напруги і за методикою «Фонду миру» (США) є одним із індикаторів, підвищення якого вказує на зростання недієздатності держави.

ДОКТРИНА ГЕОПОЛІТИЧНА – це вчення та система панівних поглядів і керівних принципів щодо місця держави у її політико-географічному положенні стосовно найближчого та віддаленого оточення і навіть у глобальному масштабі. Наприклад, в США в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. була загальноприйнятою доктрина однополярного світу на чолі із США, в сучасній Росії провідною є євразійська геополітична доктрина.

ДОМІНІОН — (англ. dominion — володіння, влада) — назва самоврядних частин у складі Британської імперії, які згідно Вестмістерського статуту (1931 р.) визнавали підданство британській короні, однак визнавалися рівними з Великою Британією державами, які вільноасоційовані з нею в складі Британської Співдружності націй. З того часу такі домініони як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південноафриканський Союз та ін. отримали право брати участь в міжнародних організаціях як незалежні нації. Після II світової війни домініони стають на шлях поглиблення власного суверенітету. В останні десятиліття термін Д. вийшов з політичного лексикону.

ДОЦЕНТРОВІ СИЛИ – сили, які внутрішньо об'єднують і пов'язують країну, такі як міцна національна культура, спільні ідеологічні цілі та віра.

«ДУГА НЕСТАБІЛЬНОСТІ» – регіон світу у вигляді півмісяця, де молодь складає значну частину у віковому складі населення. Він охоплює Латинську Америку, Африку, Близький Схід і Кавказ аж до північних районів Південної Азії. Якщо у неспокійних країнах, де переважає молоде населення (таких, як Афганістан, Нігерія, Пакистан і Ємен),

кардинально не зміняться умови зайнятості, то в цих країнах зберезяться передумови для подальшої нестабільності і краху державності.

ДУГА НЕСТАБІЛЬНОСТІ - країни з перевагою молоді у віковому складі та швидко зростаючим населенням утворюють півмісяць, або "дугу нестабільності", яка поширюється від ділянки Анд у Латинській Америці через Африку на південь від Сахари, Близький Схід і Кавказ аж до північних районів Південної Азії. Збільшиться кількість країн з молодим населенням у так званій "дузі нестабільності" і, за прогнозами, населення окремих країн, де молодь переважає, збереже тенденцію швидкого демографічного росту. Якщо у неспокійних країнах, де переважає молоде населення (таких, як Афганістан, Нігерія, Пакистан і Ємен), кардинально не зміняться умови зайнятості, то в цих країнах зберезяться передумови для подальшої нестабільності і краху державності

ЗОНА ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ — зона, в межах якої декілька країн підтримують вільну, безмитну торгівлю. Держави зберігають свій комерційний суверенітет і свої митні тарифи щодо третіх країн. Функціонує в ЄС.

ЕКОНОМІЧНА ЗОНА НА МОРІ (МОРСЬКА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА) — район поза межами територіальних вод завширшки 200 морських миль, у якому приморська держава має суверенні права на розвідування й розробку живих і мінеральних ресурсів моря.

ЕКОНОМІЧНИЙ І ВАЛЮТНИЙ СОЮЗ – об'єднання держав, яке передбачає формування єдиного внутрішнього ринку, гармонізацію і координацію економічної, податкової, фінансової політики країн-учасниць на основі спільно прийнятих рішень і контролю за їх виконанням, заміну національних валют єдиною валютою і проведення єдиної валютної політики. Укладений між країнами-членами ЄС, за винятком деяких країн, які не увійшли в «зону євро».

ЕКСКЛАВ – обмежена (не острів) частина території, яка є складовою певної держави, але відокремлена від неї територією іншої держави (наприклад, Нахичеванська Автономна Республіка - Е. Азербайджану, Калініградська об ласть - Е. Росії, Кабінда - Е. Анголи, Кампіоне - Е. Італії). Ексclave не є суверенною політичною одиницею. Зносини Е. з основною частиною держави чи з іншими державами відбуваються згідно з відповідними міжнародними угодами.

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ – у міжнародному праві сукупність привілеїв, обумовлених договорами між країнами, що надаються главам інших держав, дипломатичним представникам, військовим частинам, кораблям і т. ін. Підпорядкування законам власної держави і повний імунітет від юрисдикції іншої держави. На умовах екстериторіальності базується Чорноморський флот Росії на території м.Севастополь і АР Крим.

ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ УПОДОБАНЬ ГЕОГРАФІЯ – напрям в електоральній географії, який вивчає просторові аспекти зміни політичних симпатій населення. На основі соціологічних досліджень та результатів голосувань по виборчих дільницях і округах можна визначити так зване "електоральне ядро", яке характеризується високою активністю електорату і яскраво вираженою політичною орієнтацією. В ідеальному випадку навколо ядра можна би було виділити внутрішнє "електоральне поле". Воно характеризується середньою активністю електорату і більшим плюралізмом електоральних уподобань. За межами внутрішнього електорального поля мала б знаходитись периферійне (маргінальне) електоральне поле, яке відзначається недостатньою активністю, відсутністю домінуючої політичної орієнтації, високим рівнем абсентеїзму.

ЕСКАЛАЦІЯ – у воєнно-політичних доктринах деяких держав планомірне нарощування військової могутності держави, армії, збільшення збройних сил в певному районі, нарощування інтенсивності й розширення театру військових дій, перенесення військових дій у інші райони.

ЄВРОАЗІАТИЗМ – російська геополітична концепція, яка спочатку була маніфестом культурної окремішності Росії і росіян. Повстала вона в 20-х роках серед представників російської еміграції, які скупчилися в основному в Празі і Парижі. Серед її творців виділяється постать князя Н.С.Трубецького, Г.Вернадського і П.Н.Савицького (Лавров С., 1999). Євроазіатизм став продовженням давнішої «російської ідеї», основною думкою якої було переконання про винятковість Росії і її культури. Концепція пропагувала провідну місію Росії як «третього Риму», порівнюючи з культурним значенням в історії Риму і Константинополя. Вхідним пунктом цієї концепції було наступне: з точки зору геополітики і цивілізації Росія не є державою ні повністю європейською, ні повністю азійською, але ж має власну геополітичну окремішність.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ — культурно-філос. й світоглядна установка, згідно з якою Європа розглядається у якості центру світ. культури й цивілізації. Елементи Є. з'явилися у період антич. (протилежність варвара й елліна, «дикості» й «цивілізованості»), визріли у «після-античній» Європі, зміцнювалися у роз. європ. Історії (хрестові походи, подорожі, великі географічні відкриття, колоніальні війни, роз. науки й філософії тощо). Згідно основних положень європоцентризму, Європа («Захід») з їх істор. укладом, політ., релігією, культурою, філософією й мистецтвом становить єдину і беззастережну цінність, що протистоїть «неправильності» й «нерозвинутості» схід. світу.

ЄВРОРЕГІОН — це формальне територіальне утворення на кордонах європейських країн, яке створюється для форсування співробітництва і зменшення відмінностей між обома сторонами цього кордону. Історично євро регіони народились “знизу”, на основі формування транскордонних систем розселення, виробництва, торгівлі і послуг, соціальних контактів, співробітництва між громадськими організаціями, регіональними та місцевими органами влади. Вперше концепція “євро регіону” була реалізована в 1970-1980-ті рр. на голландсько-німецькому кордоні. З часом центральні уряди делегували їм для цього значні повноваження. В наш час у Європі більш як 100 євро регіонів і їх кількість збільшується.

ІМПЕРІЯ (від лат. imperium — влада, наказ) — велика д-ва, утворена шляхом включення до свого складу тер. ін. д-ав, колоніальних володінь. І. — одна з найдавніших форм держ. устрою (римська, візантійська, Франкська та ін.). Більша частина істор. роз-ку людства пройшла саме в рамках І. Ще в І пол. XX ст. існувало кілька величезних І., зокрема, Австро-Угорська, Британська, Німецька (нацистська), Оттоманська, Португальська, Французька, Російська (спочатку як царська Росія, а потім як СРСР) та ін. До середини 70-х рр. усі вони зникли, за винятком СРСР, який на поч. 90-х рр. розпався, поклавши край існуванню І. взагалі.

ІНВАЙРОМЕНТАЛІЗМ — політичний рух на захист довкілля. Однією з найважливіших тем інвайроменталістів ще в 1960-х роках стала охорона ґрунтів і атмосфери від ядерного забруднення. В даний час серед пріоритетних проблем цього руху: турбота про збереження дикої природи, ареали проживання ізольованих племен, захист екваторіальних лісів, боротьба з «парниковим ефектом». Рух І. набув політичного впливу у Західній Європі, США, Канаді і Японії. Так звані «зелені партії» формують уряди багатьох країн світу.

ІНДЕКС ЕТНІЧНОЇ МОЗАІЧНОСТІ ЕККЕЛЯ - інтегральний показник, який характеризує компонентну територіальну етнонаціональну структуру населення держави, ступінь етнічної мозаїчності, для визначення якого в етногеографії є низка показників. Значення показника може коливатися від 0 до 1. Найвищі значення індекс Б.Еккеля має тоді, коли населення держави формується багатьма етнонаціональними спільнотами, частки яких у складі населення є приблизно однаковими і відносно незначними, що відображає його поліетнічність. Якщо ж населення держави формується двома етнічними спільнотами, з приблизно рівними частками, індекс етнічної мозаїчності Б.Еккеля дорівнюватиме 0,5, якщо трьома - 0,7. Згідно підрахунків М.Дністрянського індекс етнічної мозаїчності України загалом становить 0,42, що значно менше, ніж у таких сусідніх державах, як Словаччина, Молдова, Румунія і дещо вище, ніж в Угорщині і Польщі. Більша, ніж в середньому по Україні, етнічна мозаїчність тільки у семи регіонах (АР Крим, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Чернівецька області). Найбільше значення ІЕМ (0,62) характерне для Одеської області, яку на цій підставі можна вважати полі етнічним регіоном. Інші регіони, що мають вищий, ніж загалом по Україні, цього показника досягають головним чином завдяки значній частці лише двох спільнот: українців та росіян. Більшість областей України (16), відзначаються мінімальною етнічною мозаїчністю.

ІНДЕКС НЕДІЄЗДАТНОСТІ КРАЇН СВІТУ – комплексний показник, який відображає здатність держави виконувати свої суверенні функції і забезпечувати сталий розвиток у майбутньому. Індекс розробили розташований у м.Нью-Йорку Фонд миру (англ. *Fund For Peace*) і журнал «Зовнішня політика» (США). Перші індекси були опубліковані в 2005 р. На даний час цей список часто використовують політичні кореспонденти і журналісти. У списку станом на 2010 р. 177 суверенних держав. Наприклад, станом на 2010 рік найнижчим показником і найбільшою стабільністю характеризувались Норвегія (18,7), Фінляндія (19,3), Швеція (20,9), Швейцарія (21,8), Ірландія (22,4), Данія (22,9), а найвищим показником і найнижчою стабільністю – Сомалі (114,3) , Чад (113,3), Судан (111,8), Зімбабве (110,2), Демократична Республіка Конго (109,9).

ІНКОРПОРАЦІЯ – приєднання окремих територій до складу єдиної держави.

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РОЗМІРІВ ДЕРЖАВИ К.ВІТТХАУЕРА – показник потенціалу «територія-населення» (К), який можна розрахувати за формулою:

$$K = S \cdot P / 10^9$$

Де S – площа держави, P – кількість населення.

За значенням потенціалу «територія-населення» (31338,1) Україна знаходиться в Європі на третьому місці після Росії та Франції.

ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКА – процес, завдяки якому європейські держави і суспільства об'єднують свої політичні, економічні та соціальні структури в загальний комплекс; кінцевий продукт об'єднання може вилитися у формальний політичний та економічний союз або у неформальну конфедерацію держав у Європі.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – процес надання міжнародного характеру різноманітним формам суспільного життя держави. Інтернаціоналізація є необхідністю, коли держави нездатні розвиватися в ізоляції; веде до створення міжнародної взаємозалежності в сфері політики, економіки та культури. Інтернаціоналізацією називають також уміжнароднення просторів суходолу, моря, річок, каналів чи проток.

ІРРЕДЕНТИЗМ – політичне явище, пов'язане з проявом нацією транскордонного інтересу до своїх етнічних груп. Цей термін відображав подібну ситуацію стосовно Італії та Австрії у XIX ст. Італія хотіла інкорпорувати італомовну територію у сусідній Австрії,

називаючи її “Italia Irredenta” («Італія необ’єднана»). Сьогодні численні етнічні меншини знаходяться по різні боки кордонів в усіх частинах світу. Тому іредентизм є глобальним феноменом. Яскраво виражену політику іредентизму проводять Росія стосовно, так званого, російськомовного населення в постсоціалістичних державах, та Угорщина стосовно угорців, які проживають в сусідніх з нею державах, зокрема в Україні. Україна також може проводити політики іредентизму щодо українських громад в Росії, Польщі, Словаччині та інших країнах.

ІСЛАМСЬКА КРАЇНА – засновник ісламістського руху в Пакистані, лідер партії «Джамаат і ісламі» Абдул Ала Маудуді (1903-1979 рр.), визнаний автором концепції модерної «ісламської держави». Саме він висунув чотири принципи організації і функціонування ісламської держави:

1. Верховна влада в ісламській державі належить Богу, уряд виконує функцію замісника (халіфа) Бога на Землі.
2. Шаріат є основним законом держави.
3. Діюче законодавство не повинно суперечити шаріату.
4. Держава не повинна «переступати» межі, які встановлені ісламом.

ІСТОРИЧНЕ ПРАВО – поняття, за допомогою якого обґрунтовують територіальні претензії. Історичні права на дану територію зазвичай аргументуються характером і тривалістю володарювання даної держави в певний момент історії. Наприклад румунські націоналісти висували територіальні претензії до Південної Добруджі (південь Одеської області), хоча ця територія належала Румунії тільки в 1913-1915 і 1919-1940 і взагалі не належить до етнічних румунських земель. Проте вони наводять аргумент про належність цих земель у середньовіччі молдовським і волоським господарям.

Історичні права дна конкретні території є постійним джерелом непорозуміння і конфліктів. Це в свою чергу виправдовує принцип міжнародного права про непорушність міждержавних кордонів, який зафіксований в заключному Гельсінському заключному акті про непорушність кордонів у Європі, підписаному в 1975 р. навіть в тих випадках, коли вони є несправедливим наслідком колоніалізму.

КЛЕРИКАЛІЗМ (лат. clericalis — церковний) — суспільно-політична практика здійснення церквою, релігійними політичними партіями та іншими релігійними організаціями системи заходів на конфесійній ідеологічній основі, спрямованих на досягнення домінуючої ролі релігії й церкви в різних сферах суспільного життя. Особливо помітна політика К. в деяких країнах Близького Сходу, це знайшло відображення і в офіційних назвах держав, наприклад Ісламська Республіка Іран, Ісламська Республіка Пакистан.

КОЛОНІАЛІЗМ (франц. colonialisme) — система воен.-політ. поневолення і екон. експлуатації народів слаборозвинутих країн імперіаліст. д-вами. У 16 — 17 ст. колоніальними імперіями стали Іспанія, Португалія, Нідерланди, Великобританія і Франція, у 18 ст. — Росія, на поч. 19 ст. — США. До поч. 20 ст. політика К. привела до створення колоніальної системи імперіалізму.

КОЛОНИЯ (лат. colonia — поселення) — 1) Країна або територія, що перебуває під владою іноз. д-ви (метрополії), позбавлена політ. та екон. незалежності, управляється на основі спец. режиму. З розпадом колоніальної системи імперіалізму кількість К. різко зменшилася. На місці кол. і напівколоній виникли молоді суверенні д-ви. 2) Поселення, засновані давніми народами (фінікійцями, греками, римлянами) на чужих землях. 3) Поселення переселенців з ін. країни, області. 4) Сукупність осіб якоїсь національності, які живуть спільно в ін. країні або місті.

КОМПАКТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ – інтегральний показник, який виводиться за допомогою емпіричної формули П.Хаггета:

$$p = 1,27 \cdot A / L$$

де p – критерій форми, A – площа ареалу, L – довга вісь ареалу. Коефіцієнт 1,27 П.Хаггет запропонував з розрахунку, що критерій форми круга дорівнюватиме одиниці, а для інших фігур його значення знаходиться в інтервалі від 0 до 1. Чим компактнішою є форма території, тим більше критерій її форми наближається до одиниці. Розраховане значення показника для України (0,44) дає змогу зробити висновок, що її територія за формою має дещо нижчий середнього ступінь компактності. Серед сусідніх держав більшою компактністю відзначаються Білорусь, Польща і Румунія, меншою – Молдова і Росія. Конфігурація території суходолу України ускладнюється кількома ареалами, які вклинюються в територію інших держав, особливо Південна Бесарабія, а також природною складністю берегової лінії, характерні риси якої визначає Кримський півострів.

КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ – форма правління, за якої верховна влада належить монарху, але обмежена конституцією. За конституційної монархії реальна законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Уряд підзвітний парламенту.

КОРДОН ДЕРЖАВНИЙ (франц. *cordon* – мотузка) — позначена на поверхні землі (суходолу або водного простору) або уявна, але позначена на карті лінія та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї у повітряному просторі та у надрах землі, що визначає межу території держави і відокремлює від інших держав і відкритих морів.

КОМПАКТНА ДЕРЖАВА – держава, територія якої має наближено круглу, овальну або прямокутну форму, коли відстань від геометричного центру до будь-якого пункту на кордонах має незначне відхилення. Польща і Камбоджа є прикладами такої форми.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (від лат. *confederatio* – союз, об'єднання) — форма слабо централізованого держ. устрою, за якою ознаки держ. утворення мають як д-ва в цілому, так і її складові частини, що визнаються суб'єктами К., і за якої сфера компетенції централ. органів дуже обмежена, а осн. владні повноваження належать вищим органам суб'єктів К. У разі розпаду унітарної або федеративної д-ви К. може бути однією з форм часткового збереження традиційних зв'язків між відповідними держ. утвореннями. Деякі ознаки конфедерації властиві Європейському Союзу.

КРАЇНА — територія з визначеними кордонами, заселена певним народом, яка в політико-географічному аспекті може мати державний *суверенітет* або бути залежною.

КРАЇНОЗНАВСТВО — комплексне вивчення країн або великих їх районів з метою виявлення на конкретних територіях загальних закономірностей. Політико-географічне країнознавство, за О.Топчієвим, досліджує: 1) особливості суспільного та державного ладу, форми правління та адміністративно-територіального поділу, внутрішньої та зовнішньої політики; 2) формування державної території, її політико-географічне положення, оцінку кордонів, прикордонних районів, самозабезпеченості основними природними ресурсами; 3) географічні відміни у соціально-класовій структурі населення, його національного й релігійного складу, політичних відносин між соціальними групами, націями, державними і місцевими органами влади; 4) географію партійно-політичних сил країни, що охоплює політичні партії, профспілки, суспільні організації та рухи, їхній вплив на політичне й суспільне життя, райони політичної напруги і соціальних вибухів; 5)

організацію та проведення виборчих кампаній, референдумів, страйків, демонстрацій, збройних виступів, сепаратистських, підпільних і партизанських рухів.

ЛАЇЧНІСТЬ – (від грецького слова laikos – мирянин), або світськість – прийнятий, зокрема, у Франції конституційний принцип, згідно до якого держава не сповідує та не підтримує жодної релігії, а релігійні організації не є державними і не мають політичної влади.

МАККІНДЕР ГЕЛФОРД ДЖ. (1861-1947) – англ. географ, проф. Оксфордського університету, політик, теоретик міжнародних відносин. Його ідеї та погляди мали значний вплив на популярність геополітики, її активне проникнення у середовище політиків і сферу прийняття політичних рішень. Г.Маккіндер, аналізуючи глобальні історично-географічні відмінності, обґрунтував низку положень щодо особливої ролі різних регіонів світу в розвитку людського суспільства та історично-політичних процесах. Майже півстоліття він брав участь у створенні англійської стратегії в міжнародних питаннях на основі своєї інтерпретації політичної та географічної історії світу. У доповіді "Географічна вісь історії" (1904) виклав основні засади своєї доктрини, методологічною підвалиною якої є положення про протистояння суходолу і моря.

МАЛЬТУЗІАНСТВО – сукупність концепцій, названих на честь засновника цього напрямку англійського економіста Томаса Мальтуса. Провідною ідеєю концепції самого Мальтуса є безмежне і незмінне прагнення людей до розмноження. Широко відоме формулювання малтусівського закону, наведене в першому виданні його книги «Досвід закону народонаселення», відповідно до якого населення збільшується в геометричні прогресії, а засоби існування – в арифметичній. В теорії народонаселення Мальтуса із біологічного детермінізму в трактуванні демографічних процесів випливає демографічний детермінізм в поясненні бідності та політичних конфліктів. В наш час мальтузіанство трансформувалось в *неомальтузіанство*. Сучасні мальтузіанці вважають теперішнє зростання чисельності населення причиною глобальної екологічної кризи.

МАНДАТНІ ТЕРИТОРІЇ — загальна назва колишніх колоній Німеччини та деяких володінь Туреччини, що були передані Лігою Націй в 1919 р. Мандат був виданий Великобританії, Франції і іншим державам, що перемогли у I світовій війні, на управління цими територіями до того часу, коли вони зможуть стати незалежними; передбачалася звітність перед Лігою протягом цього часу.

МЕДІАННИЙ КОРДОН – міжнародний морський кордон, накреслений там, де ширина моря менша, ніж 400 морських миль. Позаяк держави на іншій стороні цього моря висувають претензії на виключні економічні зони (200 морських миль), потрібно зменшити ці відстані до медіанної відстані, однакової від кожного берега.

МЕТРОПОЛІЯ (гр.meter – мати; polis – місто) – у стародавній Греції так називали міста-держави. Згодом назву почали застосовувати для позначення країни, яка володіє колоніями.

МЕХЕН АЛЬФРЕД СЕР (1840-1914) - американський геополітик, історик, кадровий військовий, адмірал морського флоту. У 1885-1889 р. - викладач, з 1886 р. - президент військово-морського коледжу в Ньюпорті, де викладав історію військово-морського флоту. Вирішальним геополітичним чинником світового панування окремої держави вважав її контроль над морем та водними шляхами. Його ідеї мали великий вплив на закордонну політику США за часів президентства Т.Рузвельта. Мехен вимагав побудови Панамського каналу, військового контролю над Карибським морем, анексії Гавайських островів. Основні праці: "Вплив морської сили на історію. 1660-1783", "Зацікавленість

Америки в морській силі в теперішньому і майбутньому", "Морська сила та її ставлення до війни". Основоположник "океанічного" напрямку західної геополітики.

МИТНИЙ СОЮЗ – об'єднання держав для проведення спільної митної політики. Передбачає скасування митних кордонів і сплати мита між учасниками, утворення єдиної митної території і встановлення загального митного тарифу щодо третіх країн. Створюється для підвищення конкурентоспроможності товарів країн-учасниць і встановлення дискримінаційного режиму щодо третіх країн. Прикладом є Спільний Ринок ЄС.

МІЖНАРОДНА ТЕРИТОРІЯ – це простір, на який не поширюється суверенітет будь-якої держави. Вона визначається також як територія, яка належить усім (res communis). До міжнародної території традиційно відносять відкрите море, Антарктиду, повітряний простір над відкритим морем, дно морів і океанів за межами національної юрисдикції, космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла. До спеціальних органів, які мають забезпечувати правовий режим міжнародної території, належить, наприклад, Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях, затверджений Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 р.

МІЖНАРОДНІ КАНАЛИ – штучні водні шляхи, що з'єднують морські простори і використовуються для міжнародного судноплавства, а режим плавання ними регулюється міжнародними конвенціями (Панамський і Суецький канали).

МІЖНАРОДНІ ПРОТОКИ – природні морські шляхи, що з'єднують між собою води морів та океанів. Правовий режим морських проток визначається міжнародними угодами залежно від режиму і значення для світових водних шляхів тих морів, які вони з'єднують. За міжнародним правом, протоки, що з'єднують відкриті моря (Гібралтарська, Магелланова та ін. протоки), вільні для загального використання. Особливе місце займають морські протоки, що є для певного кола держав єдиними зручними виходами з закритих морів у відкриті водні басейни (наприклад чорноморські і балтійські протоки). Їхній режим визначається багатосторонніми конвенціями. Протока, що з'єднує двоє морів, одне з яких є внутрішнім морем прибережної держави, перебуває під виключною юрисдикцією даної держави. В цілому протоки дають можливість контролю над транзитом цивільних і військових суден, тут відбувається концентрація транзитних транспортних потоків, що надзвичайно підсилює їх геополітичне значення. Цим пояснюється тривала дискусія між Україною і Росією щодо статусу Керченської протоки між Кримом та Таманським півостровом.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів. Одна з найважливіших форм багатостороннього співробітництва між державами. М.о. створюється на основі угоди між її засновниками; діяльність кожної міжнародної організації регламентується її статутом. Особливе місце серед М.о. займають ООН як універсальна міжнародна організація загальної компетенції. Формально вони не порушують суверенітету окремих країн, але фактично іноді намагаються це зробити, змушуючи того чи іншого члена такої організації виконати рішення, що суперечить його інтересам.

МІЖНАРОДНІ РІКИ — судноплавні ріки, які перетинають території двох і більше держав. М. р. є, напр., Дунай, Рейн, Конго, Вісла, Нігер, Амазонка, Меконг. Режим М. р. регламентують спец. угоди, що їх, як правило, укладають прибережні д-ви. Особливу роль має міжнар.-правова регламентація режиму тих М. р., які мають вихід у відкриті або

закриті моря. Поряд із судноплаством все більшого значення набуває врегулювання питань гідротехнічного та ін. видів використання міжнар. рік. Для вирішення питань, що виникають з приводу використання М. р., д-ви створюють спец. комісії.

МОГУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – в геополітиці могутність, сила держави аналізується передовсім у взаємозв'язку державної влади з економічними, політичними і військовими впливами держави. за Р.Ароном вона може проявлятися: 1) у вигляді потенційної сили – сукупності матеріальних, людських і духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері; 2) у вигляді реальної сили, тобто ресурсів, які мобілізовані для здійснення зовнішньої політики в часи війни і в часи миру. В часи війни реальна сила – це майже те саме, що військова сила. Такі вирази як «наддержавна, економічна могутність, Група Велика сімка, НАТО» засвідчують правдивість даного визначення. Нещодавно почали вживати термін «середня могутність» - наприклад у відношенні до Туреччини. Поміж значеннями слів «могутність» і слова «середня» є певна суперечність. Відтак більш правильним є вживання терміну «регіональна потуга», наприклад, по відношенню до Індії, Південної Африки, Нігерії і Туреччини.

МОНАРХІЯ (від грец. monarchi – єдиновладдя) – форма правління, за якої держ. владу цілком або частково зосереджено в руках одноосібного глави д-ви – монарха, здебільшого спадкоємного. Вона не вважається похідною від будь-якої ін. влади чи органу. М. як форма правління має кілька різновидів. Абсолютна М. передбачає всевладдя глави д-ви (короля, імператора) й відсутність конституційного ладу. Ця форма правління була поширена у добу феодалізму, а нині у роз. країнах не існує. Конституційна М. обмежує повноваження глави д-ви конституцією. Залежно від ступеня конституційного обмеження повноважень монарха, розрізняють дуалістичну й парламентську М. За дуалістичної М. відбувається поділ влади між монархом і парламентом. Повноваження монарха у даному випадку обмежені, гол. чином, у сфері законодавчої влади, але досить широкі у виконавчій. Так було у ряді д-ав XIX ст. (в Німеччині — за конституцією 1871 р., в Японії — за конституцією 1889 р.), а нині це фактично не практикується у роз. країнах. Суть парламентської М. полягає у тому, що законодавча влада сповна належить парламентові, до того ж влада монарха значно обмежена у сфері управління та контролю над урядом. Нині парламентська М. досить ефективна у багатьох країнах (Великої Британії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Японії та ін.). Монархічні партії й рухи залишаються та функціонують у багатьох країнах (напр., у Росії), але їх вплив на політ, життя суспільства, як правило, незначний. Монархи в сучас. умовах не відіграють значної ролі у здійсненні держ. керівництва суспільством, а у ряді країн являють собою чисто символічні фігури, наділені лише церемоніальними повноваженнями.

МОНОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА – незалежна суверенна держава, заселена в абсолютній більшості представниками одної нації. Наприклад, Японія, Польща, Угорщина, Норвегія та ін.

«МОРСЬКОЇ МОГУТНОСТІ» ФОРМУЛА – введена американським геополітиком А.Мехеном для визначення впливу держави у світі:

$$SP = N + MM + NB$$

де, SP – військовий флот, N – військовий флот, MM – торговельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). В наш час значення морської могутності зменшилось у зв'язку з стрімким розвитком військової стратегічної авіації, ракетних військ та ядерних озброєнь.

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ - право нації на утворення власної держави; універсальний принцип розв'язання національного питання. Має декілька рівнів: право особи на особисту національну самоідентифікацію; вільний вибір державно-національних утворень, національно-територіальної автономії відповідно до волі населення; право на культурно-національну автономію. Трохим.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного середовища.

НЕЙТРАЛІТЕТ (нім. Neutralität, від лат. neuter – ні той, ні інший) – у міжнародному праві становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами і не подає жодній з них військової допомоги. Деякі держави володіють постійним нейтралітетом, наприклад, Швейцарія.

НЕОКОЛОНІАЛІЗМ – політика колишніх метрополій, спрямована на втримання контролю над втраченими колоніальними володіннями методом економічного контролю, нав'язування політичних союзів. На думку більшості політологів, неоколоніалізм є більш завуальованою, модерною формою колоніалізму. Проявляється, наприклад, у формі контролю транснаціональними корпораціями зовнішньої торгівлі та фінансової сфери молодих суверенних держав, що дає змогу втручатись у їх внутрішні справи і бути вагомим агентом політичного впливу.

ОКУПАЦІЯ – зайняття території одної держави, як правило, ворожими силами іншої держави або держав. До цього часу Ізраїль здійснює окупацію територій Палестини, а Марокко – Західної Сахари.

ОПІКА МІЖНАРОДНА — система управління, яка здійснюється від імені й під керівництвом ООН, зараз мандат на опіку над автономним краєм Косово має миротворчий контингент ООН.

ОФФ-ШОР – території, де діють податкові, валютні та інші пільги для нерезидентів, які мають свої рахунки і фірми на цих територіях, але здійснюють операції виключно з іншими країнами, наприклад, о. Мен (Великобританія), Долина Андорри та ін.

ПАНАРАБІЗМ – ідеологія арабського національно-патріотичного, чи панарабського, руху, в основному світська, але така, що визнавала іслам об'єднуючою основою арабського світу. Панарабізм закликає до арабської політичної і економічної єдності, подоланні європейського і американського впливів на арабський світ. З метою сприяння тіснішим зв'язкам між арабськими країнами в 1944 р. було створено міждержавну організацію – Ліга Арабських Держав. З 1960-х рр. вплив цієї ідеології почав стрімко зменшуватись внаслідок невдалих війн з Ізраїлем, а також невдачі міждержавних конфедераційних проєктів, а саме спроби об'єднати Єгипет і Сирію в Об'єднану Арабську Республіку (1958-1961), а також Іраку та Йорданії в Арабський Союз Іраку і Йорданії (1958 р.), поразки Іраку у ході воєн з військами коаліції на чолі з США (1991, 2003 рр.). Сучасні монархічні режими арабських держав регіону Перської затоки сприймають панарабізм з його соціалістичними гаслами як загрозу своїй стабільності. В даний час панарабський рух підживлюється виключно палестинським конфліктом, він поступово втрачає позиції під натиском панісламізму.

ПАНІСЛАМІЗМ – релігійний і політичний рух, який виник у другій пол. XIX ст. і тісно пов'язаний з діяльністю Сеїда Джамаль ад-Діна Афгані (1839-1897 рр.). Саме він сформулював ідею «релігійно-політичного союзу ісламських народів». П. метою своєї

діяльності ставить створення світу Ісламу (Дар Аль-іслам) згідно настанов Корану. Зараз панісламістські політичні групи здійснюють політичну, культурну і військову боротьбу проти прозахідних урядів Близького Сходу і Африки. Деякі групи («Аль-Каїда», «Брати мусульмани» та ін.) вважаються причетними до резонансних терактів у багатьох країнах світу.

ПЕРЕДАЧА СУВЕРЕНІТЕТУ – більш чи менш широке делегування повноважень країною-учасницею інтеграційного об'єднання наднаціональними інститутам шляхом укладання відповідних угод з іншими країнами. Має місце в процесі європейської інтеграції, коли країни-члени ЄС добровільно передають частину суверенітету спільним наднаціональним органам цього союзу.

ПЕРФОРОВАНА ДЕРЖАВА – держава, територія якої повністю оточує іншу державу. Південна Африка, яка містить Лесото (Див. *Анклав*) і тому перфорована ним є класичним прикладом; Італія – Сан-Марино, Ватикан.

ПЕРИФЕРІЯ – за А.Дугіним, простори і території, які не мають самостійної геополітичної орієнтації, віддалені від стратегічної столиці, від імені якої приймаються всі стратегічні рішення.

ПЕРШОРЯДНЕ (ПРОВІДНЕ) МІСТО – найбільше місто країни, що перебуває на найвищому щаблі урбаністичної ієрархії, як правило, найбільший виразник національної культури і, часто є *столицею*, наприклад Київ в Україні, однак, може бути найбільшим містом, як от Сідней у Австралії, Окленд – у Новій Зеландії.

ПЛЕБІСЦИТ (лат. plebiscitum, від plebs – простий народ, і scitum – рішення) – один з видів референдумів, в міжнародних відносинах П. застосовують з метою визначення думки населення щодо належності даної території до тої чи іншої держави.

ПОВСТАНСЬКА ДЕРЖАВА – територіальне втілення успішного партизанського руху; встановлення антиурядовими силами територіальної бази під власним контролем. В даний час такі держави існують на території Колумбії, Афганістану і Сомалі.

ПОДІЛЕНА СТОЛИЦЯ – у політичній географії випадок, коли в країні центральні адміністративні функції виконуються більш ніж в одному місті. Прикладами є Нідерланди, ПАР, Болівія, Бутан.

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ – це географічна наука про просторову організацію держав і міждержавних об'єднань, розміщення і взаємовідношення політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ.

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ – просторовий напрямок політичної географії, центральним є питання дослідження проблем глобалізації, тенденцій у глобальному розподілі політичних сил у зв'язку з особливостями просторової організації економічного і воєнного потенціалу окремих країн і їх груп.

ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ — географічна карта, яка дає територіально-політичну характеристику світу, материків або великих географічних регіонів.

ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ – просторове відношення географічного об'єкта до данностей, що лежать поза ним і мають (можуть мати) на нього істотний політичний вплив. Цими данностями є передовсім держави (особливо сусіди першого і другого порядку), їхні політичні й військові блоки, вогнища війни, зони миру і т.д. Виділяють глобальне (в межах усієї Землі), регіональне (у політичній системі материка або частини світу) і сусідське (локальне) політико-географічне положення.

ПОЛІТИЧНА КАРТОГРАФІЯ – суміжний науковий напрямок, який розвивається на стику картографії та політичної географії. Вивчає способи створення картографічних

моделей політико-географічного простору і його сприйняття політичними діячами та виборцями.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕГІОН – велика частина країни, яка тривалий проміжок часу виступала єдиним чинником в політичному житті, яка включає загальну вузлову проблему і спільне історичне минуле. Наприклад, Баварія, Західна Україна, Південна Італія, Тибет, Нижній Єгипет та ін.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ – за В.Колосовим, це відображення сучасної і колишньої політичної належності території в характері землекористування, планування і архітектури споруд, населених пунктів, пам'ятників, вигляду вулиць і площ. Елементи-символи політичного ландшафту впливають на соціалізацію ландшафту і формування *регіоналізму*.

ПРИКОРДОННИЙ ПРОСТІР – соціально-географічна зона вздовж *кордону* чи навколо пункту в глибині країни, навколо якого спостерігаються прикордонні процеси і явища. Ці процеси і явища пов'язані з інтересами сусідніх країн і взаємодією між їх економічними, культурними, правовими і політичними системами. Прикордонний простір характеризується протяжністю, глибиною і щільністю заселення населення.

ПРОТЕКТОРАТ (лат. protector – захисник, покровитель) – форма політичної залежності, що встановлюється нерівноправним договором, за яким держава-протектор здійснює зовнішні відносини і в деяких випадках ставить під свій контроль її внутрішні справи, наприклад, Італія – держава протектор Сан-Марино та міста-держави Ватикан, Франція – Монако і Долини Андорри (спільно з Іспанією), Швейцарія – Ліхтенштейн. Останнім часом ряд нез визнаних самопроголошених держав на пострадянському просторі фактично є протекторатами Росії, наприклад Придністровська Молдавська Республіка, Республіка Абхазія, Республіка Північна Осетія; Вірменії – Нагірно-Карабахська Республіка. Внаслідок міжетнічного греко-турецького конфлікту на о.Кіпр у 1983 р. виник протекторат Туреччини – Турецька Республіка Північного Кіпру.

ПРОФІЛАКТИКА КОНФЛІКТІВ – політика запобігання конфліктам є кращим засобом, ніж вгамування конфліктів після їх вибуху. Коли йдеться про існуючий конфлікт існують різні способи обмеження військових дій і забезпечення контактів між сторонами, а також виконання ролі посередника, недопущення розширення конфлікту, застосування санкцій, ембарго, блокада фінансових рахунків сторін та ін.

РАСИЗМ – реакційна соціальна доктрина і людиноненавистницька практика, спрямована на поневолення осіб за расовою ознакою. Виходячи з біологічних особливостей людських рас, расизм намагається довести їхню психічну неповноцінність, обґрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито творять культуру, і «нижчі», нездатні до культурного прогресу, і тим самим виправдати поневолення одних народів іншими.

РАТЦЕЛЬ ФРІДРІХ (1844-1904) – німецький політико-географ, етнограф і соціолог, професор Лейпцігського університету. Сформулював та систематизував проблеми політичної географії. Р.Ф. є автором першої системної праці "Політична географія", присвяченої політичній географії як самостійній науковій і навчальній дисципліні. Обґрунтував політику зовнішньополітичного експансіонізму, вказуючи на те, що з розвитком культури зростає величина державної території, це супроводжується захопленням нових земель. Держава як біологічний організм розвивається за природними законами. Його послідовником був німецький геополітик Карл Гаусгофер. Концепцію "життєвого простору" використали в своїй імперській політиці Німеччина, США, Велика Британія, Франція та інші держави.

РЕЗЕРВАЦІЯ (лат. *reservare* — зберігати) — територія, відведена для насильницького поселення корінного населення країни, яке підлягає національному гнобленню.

РЕЕМІГРАЦІЯ — повернення емігрантів на батьківщину.

РЕПАТРИАЦІЯ — повернення на батьківщину військовополонених чи цивільних осіб, які опинилися в полоні внаслідок військових дій, а також повернення емігрантів з відновленням їх громадянства та громадянських прав.

РЕСПУБЛІКА (від лат. *res publica* — суспільна справа, д-ва) — форма правління, за якої вища влада у д-ві належить обраним на визначений термін представницьким органам влади, за якої відсутнім є інститут правлячої династії (що притаманно спадковим монархіям) і глава д-ви, як правило (за винятком автократичних Р.), обіймає у сфері особистих та громадян, прав звичайний статус громадянина, несе юрид. відповідальність за свої дії й має обмежений строк своїх повноважень (у всякому разі, їх необхідно періодично підтверджувати, якщо не існує інституту довічного глави д-ви).

Найпоширенішою є класифікація Р. на президентські та парламентські на основі таких ознак: способу обрання глави д-ви (на загальних виборах або парламентом); суб'єкта формування уряду (президентом або лідером фракції, яка має більшість місць у парламенті); підзвітності уряду (президенту або парламенту). Окрім «чистих» форм президентської (напр., у США) і парламентської Р. (напр., у ФРН та Італії), існують «змішані» форми Р. (зокрема, у Франції), що мають певні ознаки як першої, так і другої із зазначених вище «чистих» форм.

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН ЛЬВОВИЧ (1877-1937) — видатний український політико-географ і геополітик, професор, доктор наук, академік Всеукраїнської Академії наук, член Наукового товариства імені Т.Шевченка і багатьох наукових союзів Європи, радник уряду ЗУНРу, вчений-енциклопедист у сфері природничих і гуманітарних наук. Народився в Перемишлі, який входив тоді до складу Австро-Угорської імперії, здобув ґрунтовну географічну та історичну освіту у Львівському, Віденському та Берлінському університетах, його вчителями були М.Грушевський, А.Реман, А.Пенк, Л.Фінкель. Його праці ("Чому ми хочемо самостійної України", "Українське питання з точки зору політичної географії", "Огляд національної території України") опубліковані різними мовами у багатьох країнах світу, відкрили Україну для європейського співтовариства як окрему територіальну, етнічну і державну цілісність. Автор балтійсько-чорноморської геополітичної доктрини.

САМОВИЗНАЧЕННЯ — самостійне вирішення питання про свою долю, право народу самостійно вирішувати питання про форми свого буття, державного устрою. Право народу на самовизначення — один з загальноприйнятих принципів міжнародного і одночасно конституційного права.

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. *segrego* — відокремлюю) — одна з крайніх форм расової дискримінації, що полягає в примусовому відокремленні "кольорового" населення від "білого". Мала місце в минулому у США та Південній Африці. В наш час спроба втілення політики сегрегації була здійснена в Чехії з метою ізоляції представників народу ромів і засуджена ЄС. Сучасне міжнародне право відносить сегрегацію до найтяжчих міжнародних злочинів.

СЕПАРАТИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від лат. *separatus* — відокремлений) — різновид політ. опозиції, мета якої — відокремити частину території держави для створення нового (приєднання до вже існуючого) держ. утворення або для надання певній частині держави автономії. С. п. характерний для внутрішньодерж. рівня політ. стосунків і є одним з його форм, поряд з такими як культ., екон., еколог, та ін. Але, на відміну від ін. видів

сепаратизму, саме С. п. висуває вимогу територіального відокремлення і розглядає його як єдиний засіб вирішення політ. проблем.

СЕРЦЕВИННА ТЕРИТОРІЯ – частина країни, що є зосередженням її економічного, політичного, інтелектуального та культурного фокусів. Це часто центр креативності і змін.

СОЮЗ – форма об'єднання держав, які мають спільні політичні органи управління, уніфіковану правову та економічну системи.

СПІРНІ ТЕРИТОРІЇ – це території, на які претендують дві або більше держав.

СТОЛИЦЯ – головне місто держави, зазвичай місцеперебування вищих органів державної влади, центральних установ і відомств, дипломатичних представництв. Більшість держав розвивались внаслідок поширення влади від міста, де концентрувалась влада над більшою територією. С. держави завжди відображає заможність, рівень організації і силу держави. В деяких країнах, наприклад в Україні, столиці виділяються в самостійну *адміністративну* одиницю, для неї встановлюється особливий порядок управління. В державах з *федеративним* державно-територіальним устроєм столиці виконують об'єднуючу функцію. Часто в таких державах існує, так звана, федеральна територія, в межах якої знаходиться столиця держави. В США функції столиці виконує федеральний дистрикт Колумбія, де розміщений Вашингтон, а в Австралії – Австралійська Національна Територія, де розміщена столиця Австралійського Союзу – Канберра. Виділяють три типи столиць: 1) *Постійна столиця* – її ще називають історичною столицею. Це місто, яке на протязі багатьох століть виконувало функції адміністративного, господарського, культурного центру. До цієї групи належать Рим, Лондон, Париж, Афіни, Копенгаген. 2) *Встановлена столиця* – нею називають місто, яке свідомо обрали центром держави. Найчастіше такі столиці виникали в новітній час. О. Шаблій виділяє такі генетичні типи столиць: родові (звідки походять керівники держав, наприклад, Чигирин і Батурин), ситуаційні (Станіслав часів ЗУНР), штучні столиці (утворення яких переслідує якусь мету) та історично стабільні столиці.

СУВЕРЕНІТЕТ (франц. *souveraineté* – зверхність, верховна влада) – 1) С. держави – політична незалежність держави, що полягає в її праві самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. С. д-ви є верховенство державної влади в самій країні і її незалежність в зовнішньополітичній діяльності. Розрізняють 2 аспекти поняття «С.» – внутрішній і зовнішній. Під внутрішніми аспектами С. розуміється можливість для д-ви розпоряджатися своєю тер. й ресурсами, а також видавати закони й примушувати підданих до їх виконання. У внутр. житті країни С. передбачає верховенство уряду та держ. структур, які ним формуються.

СУПЕРЕЧКИ ПРИКОРДОННІ – відображають відмінність поглядів сторін щодо пролягання державного кордону, яка зафіксована в міждержавних документах. Україна має прикордонні суперечки з Румунією (територіальні води та о.Зміїний), Росією (морський кордон в Азовському морі, статус м. Севастополь).

СУПЕРЕЧКИ ТЕРИТОРІАЛЬНІ – настають тоді, коли одна з сторін не визнає правомочності документу, який делімітує наявний кордон. Останні найбільш типові для держав Африки, Латинської Америки, Азії, де після розпаду колоніальних систем, сучасні кордони держав співпадають з старими колоніальними кордонами, які в свою чергу не враховували меж розселення окремих народів і націй.

ТЕОКРАТІЯ – форма державного управління, за якої політична влада належить духовенству.

ТЕОРІЯ «ПРИРОДНИХ РУБЕЖІВ» - згідно даної теорії надійними, стійкими і безпечними можна вважати тільки ті кордони держави, які співпадають з природними

рубежами – гірськими хребтами, ріками, узбережжями морів. Популярна до середини ХХ ст. Її використовували для виправдання територіальної експансії та анексії.

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ МОРЕ (АБО ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВОДИ) – це частина моря, що прилягає до внутрішніх вод прибережної держави або архіпелажних вод (у випадку держав-архіпелагів) та є складовою державної території. Ширина територіального моря встановлюється прибережною державою, але не може перевищувати 12 морських миль, які прилягають до суходолу держави або її внутрішніх морських вод. Його правовий режим визначається як національним законодавством, так і нормами міжнародного права.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВОДИ – морські води, що прилягають до сухопутної території держави або внутрішніх вод держави, входять до складу її території й перебувають під її суверенітетом.

ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ — частина земної кулі з природними, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями і ресурсами, що перебувають під суверенітетом певної країни. Найважливішою та загальноприйнятою нормою міжнародного права, на якій базується мирне співіснування, є принцип недоторканності й цілісності державної території, багаторазово закріплений у міжнародних договорах.

ТЕРИТОРІЇ ІЗ ЗМІШАНИМ РЕЖИМОМ — це території, які хоча і не входять до складу державних територій, проте певні держави мають на них суверенні права. Ідеться про *шельф континентальний* і *морські економічні зони*, щодо яких за кожною прибережною державою закріплені права на розвідку і розробку природних ресурсів континентального шельфу і економічної морської зони, що прилягають до неї, а також на охорону природного середовища цих територій (Конвенція про континентальний шельф 1958 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р.).

ТЕРИТОРІЇ ІЗ ПЕРЕХІДНИМ РЕЖИМОМ — території, які належать до сфери міжнародного права. Серед них території без самоврядування, *підмандатні* й *підопічні* території, території із невизначеним статусом, нічийні території, а також території, щодо яких здійснюються спільні *суверенітети*, насамперед *кондомініум*. До територій з перехідним режимом належать колишні колоніальні території, *протекторати* і *домініони*.

ТИП КРАЇНИ — об'єктивно сформований і відносно стійкий комплекс властивих країні умов і особливостей розвитку, що характеризує її роль і місце у світовому співтоваристві на певному історичному етапі.

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО – вища форма міжнародної регіональної кооперації. В Європі основним інструментом транскордонного співробітництва за партнерською моделлю є єврорегіони.

«ТРЕТІЙ СВІТ» - означення сукупності країн, що розвиваються, термін, який отримав розповсюдження в 1960-х роках і стосувався країн, які не увійшли ні в радянський, ні в американський політичні блоки під час «холодної війни»; більшість цих країн зберігали нейтралітет. В даний момент під «Третім світом» розуміють достатньо умовну сукупність країн Африки, Азії, Латинської Америки і Океанії, які утворювали колись колоніальну і напівколоніальну периферію розвинених європейських держав і США, для них притаманні: брак засобів виробництва, відстала технологія, низький рівень грамотності, швидке зростання чисельності населення, безробіття, аграрний уклад господарства.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (від лат. unitar – єдність) – форма держ. устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністрат.-

територіал. або нац.-територіал. одиницями (областями, департаментами, префектурами, провінціями тощо), на які вона поділена. Інакше кажучи, унітарною вважається д-ва, в якій жодна з її частин не має статусу держ. утворення. Як приклад класичних централізованих У. д. можна вважати Норвегію, Швецію, Фінляндію та ін. Децентраліз. є ті, в яких периферійні (регіональні) органи влади формуються незалежно від центру і діють більш, розкуто і самостійно, звичайно під наглядом вищих урядових інституцій і в рамках наділених повноважень. Як приклад класич. децентрал. У. д. можна вважати Велику Британію, Нову Зеландію, Японію та ін. Останнім часом дедалі посилюється тенденція їх денентрал.

ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ – політичний процес, в ході якого відбувається або інтеграція первісно самостійних державних одиниць в більшу державу, або дезінтеграція *унітарної* держави в *федерацію*.

ФЕДЕРАЦІЯ – форма політико-територіального устрою, при якому політична влада поділена на конституційних засадах між центральним правлінням і регіональними одиницями правління; кожний рівень правління має власні політичні компетенції, де його влада є ексклюзивною, а не насадженою згори; сучасні приклади федеративних держав – ФРН, США, Швейцарія, Нігерія.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – система співвідношення влади між гілками влади (виконавча, законодавча, судова) у певній країні. За формою державного правління віс держави поділяються на республіки, монархії, країни Співдружності.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ – сукупність засобів і методів здійснення влади державою.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ – територіально-організаційна структура держави, що встановлює порядок поділу країни на частини та взаємовідносини центральних і місцевих органів влади.

ФРАГМЕНТОВАНА ДЕРЖАВА – держава, територія якої складається з кількох окремих частин, не завжди суміжних. Ці частини можуть бути ізольованими одна від одної територією інших держав або міжнародними водами. Прикладами є Данія (Гренландія і Фарерські острови), Індонезія, Малайзія, США (Аляска і Гавайські острови).

ХУНТА – в іспаномовних країнах військовий уряд, який прийшов до влади в результаті державного перевороту, а також військово-політичні об'єднання, союзи, клуби і комісії. Найбільш відомі хунти: аргентинська, чилійська (в Латинській Америці), малазійська та бірманська (в Південно-Східній Азії), в Європі в 1967-1974 Греція знаходилась під владою так званих чорних полковників.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ (від лат. *centralis* – серединний) – це певний спосіб утримання влади в державі чи суспільно-політичній силі, який полягає на формальній чи неформальній концентрації функції прийняття рішення на найвищих щаблях організаційних структур. Централізація найбільше притаманна недемократичним державам, де вона здійснюється авторитарними лідерами або панівними партіями. До держав, де централізація мала найбільш яскраві прояви можна віднести гітлерівську Німеччину, СРСР, Іспанію часів генерала Франко, держави “народної” демократії в ЦСЄ. В наш час політика централізації має місце в КНДР, Лівії, Білорусії, Туркменістані, Узбекистані, Сирії, Саудівській Аравії та у більшості африканських держав з авторитарними режимами.

ЦЕСІЯ (англ. *cession* – передача, поступка) – передання всіх суверенних прав над певною територією одній державою іншій за угодою.

ШЕЛЬФ КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ (англ. shelf виступ, відмілина) — прибережна слабонахилена частина дна Світового океану, що оточує материки і генетично з ними пов'язана; Глибини в межах Ш. к., як правило, не перевищують 200 м, іноді досягають 500—1500 м. Шир. його від кількох до 1500 і більше кілометрів. За цими межами Ш. к. вважають також місця, де глибини дають змогу розробляти природні багатства вод, а також мінер, ресурси донних відкладів. Міжнародно-правовий режим Ш. к., в якому заінтересовані прибережні д-ви, регламентує Конвенція про континентальний шельф, прийнята на Женевській конференції по морському праву 1958. Згідно з конвенцією прибережна д-ва має суверенні права на дослідження й розробку природних багатств. Ш. к. Без її згоди ін. країна не може приступити до таких розробок. Суперечки за право експлуатувати природні ресурси континентального шельфу ведуть Туреччина і Греція.

ШОВІНІЗМ ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ — різновид націоналізму, який ґрунтується на ідеї створення великої держави — імперії або збереження її впливу на колишні колонії.

ШТАБ-КВАРТИРА — місто, де знаходяться головні управлінські структури міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій. Наприклад, в Брюсселі знаходяться штаб-квартири ЄС та НАТО, в Нью-Йорку — ООН та МВФ.

ЧЕЛЛЕН РУДОЛЬФ (1864-1922) - шведський соціолог, політичний діяч, депутат риксдагу, професор Гетеборзької вищої школи та Упсальського університету. Вперше запровадив поняття "геополітика", назвав геополітику наукою про державу як природний організм, що веде боротьбу за існування. Вона проявляється в боротьбі за простір, розширення державної території шляхом колонізації, завоювань, анексій або об'єднань. Про це йдеться у творі "Держава як форма життя" (1916). Завданням геополітики за Р.Челленом є з'ясування реального становища держави у світі, її місця та ролі у світових політичних процесах сьогодні та дослідження стосунків з іншими державами в минулому, вивчення питання державних кордонів, природних ресурсів як важливого чинника, що впливає на формування державної політики. Р.Челлен є автором таких праць, як: "Політичні проблеми світової війни" (1915), "Великі держави та світова криза" (1920).

ЧИННИКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ — за В.Миронюком, до чинників електоральної поведінки населення можна віднести: 1) історико-географічний (рівень розвитку культури); 2) соціальний чинник (соціальний склад населення, релігійний склад, рівень урбанізації, рівень соціальних негараздів); 3) економічний чинник (структура зайнятості, розподіл населення за прибутками); 4) демоетнічний чинник (статева структура населення, вікова структура, національний склад населення); 5) інформаційний (вплив електронних, друкованих ЗМІ, розподіл провладних та інформаційних ЗМІ); 6) природно-географічний чинник (гористість території, складні кліматичні умови під час виборів).

ЯДЕРНИЙ КЛУБ — група країн, що володіють ядерною зброєю. До цього клубу на сьогодні належать такі країни: США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Пакистан. Ядерним потенціалом імовірно володіє КНДР. Деякі країни відмовилися від власної ядерної зброї (Україна, Білорусь, Казахстан) після розпаду СРСР. Ізраїль відмовився від розробки власної ядерної зброї, а, наприклад, Іран, намагається реалізувати власну ядерну програму.

**РЕКОМЕНДОВАНІ ПІДРУЧНИКИ
ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ**

1. Безуглий Б.В., Козинець С.В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Посібник – К., 2003.
2. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
3. Гілецький Й.Р., Сливка Р.Р., Богович М.М. Географія: Посібник. – Харків: Ранок, 2008. – 476 с.
4. Гілецький Й.Р., Сливка Р.Р., Богович М.М. Економічна і соціальна географія: Посібник для абітурієнтів. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – 399 с.
5. Голиков А.П. та ін. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
6. Де Блій Г., Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.; Передмова та розділ “Україна” О.Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.
7. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів. 2000.
8. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Посібник, 2006. – 275 с.
9. Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994.
10. Економічна і соціальна географія світу: Навч. посібник / За ред. Кузика С.П. – Львів: Світ, 2005. – 672 с.
11. Ігнат'єв П.М. Країнознавство. Країни Азії: Навч. посіб. – Чернівці, 2004. – 384 с.
12. Колосов В.А. Политическая география. Проблемы и методы. – М., 1988.
13. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика й политическая география. - М., 2002.
14. Конфліктологія: Підручник / Л.М.Герасіна, М.І.Панов, Н.П.Осіпова та ін. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
15. Країнознавство: основи теорії: навч. посіб. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл. / Б.П. Яценко, В.К.Бабарицька. – К.: Либідь, 2009. – 312 с.
16. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 517с.
17. Лажник В.Й. Політична географія зарубіжних країн (програма курсу і плани семінарських занять для студентів факультету міжнародних відносин). – Луцьк, 2000.
18. Мадісон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник. – К., 1997.
19. Мадісон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібн. – К., 2003. -176 с.
20. Мальський М.З., Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / Маркіян Зеновійович Мальський, Михайло Миколайович Мацях. – К.: Знання, 2007. – 461 с.
21. Масляк П.О. Країнознавство: Підручник. – К., 2007.
22. Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Б.П.Яценко, В.І. Стафійчук та ін. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
23. Міжнародні організації: Навчальний посібник/ За ред. О.С. Кучика. – К., 2005.
24. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. Посібник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 204 с.
25. Орлянський В.С. Конфліктологія. – К.: Цент учбової літератури, 2007. – 160 с.
26. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів. – К., 1999.

27. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996. – с.179.
28. Політична географія і геополітика: Навч. Посібник / Б.П.Яценко, В.І.Стафійчук, Ю.С.Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
29. Политическая и военная география: Учебное пособие. – М.: Воениздат, 1980. – 408 с.
30. Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемчушенка, В.Д.Бабкіна. – К., 1997.
31. Пуригіна О.Г., Сардак С.Е. Міжнародна міграція: Навч. посіб. – К.: ВЦ Академія, 2007. – 312 с.
32. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
33. Соціально-економічна географія України: Навч. Посібник / За ред. проф. Шабля О.І. – Львів: Світ, 1994.
34. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса – Астропринт, 2001.-560 с.
35. Трохимчук С.В., Федунь О.В. Політична географія світу: Навч. посіб. – К., 2007.
36. Цыганков Л.А. Международные отношения: учебное пособие. -М.,1996.
37. Stanislaw O. Geografia polityczna. Geopolityka – panstwo – ekopolityka. Wydanie szoste. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001.
38. Rykiel Z. Podstawy Geografii Politycznej. - Warszawa, 2006. – 263 s.

СЛОВНИКИ І ДОВІДНИКИ

39. Абетка етнополітолога / Ю.Римаренко та ін. – К., 1996.
40. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно- терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983 - 350с.
41. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога. - М., 1995.
42. Вегеш М. Західна геополітика в іменах: малий енциклопедичний словник. – Ужгород, 2003. – 200 с.
43. Географический справочник ЦРУ. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 701 с.
44. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К., 1989-1993. – Т.1-3.
45. Жупанський Я.І. Словник термінів і понять з географії. – Чернівці: Технодрук, 2006. – 191 с.
46. Ключові факти та цифри про Європу та європейців. – К.: КПФ А-Скрін, 2006. – 80 с.
47. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1995.
48. Масляк П.О., Олійник Я.В., Степаненко А.В. Словник довідник учня з економічної і соціальної географії світу. – К: Лібра, 1996.-328 с.
49. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М.: Мысль. 1993. – 600с.
50. Население мира: демографический справочник / Сост. В А. Борисов. –М.: Мысль, 1989. – 47 с.
51. Політологія у запитаннях і відповідях / За ред. К.М. Левківського. – К., 2003.
52. Сапронова М.А. Государственный строй и конституции арабских республик. – М., 2003. – 327 с.
53. Пуригіна О.Г., Сардак С.Е. Міжнародна міграція: Навч. посіб. – К.: ВЦ Академія, 2007. – 312 с.
54. Рябов С.Г. Політологія: Короткий словник-довідник. – К., 1994.
55. Страны Ближнего Востока: Справочник / А.И.Черников и др. – К., 1990.

56. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник /Упорядник Б.Кухта. – Львів, 1997.
57. Цапок С. Етнодемографічна картина сучасного світу (енциклопедичне дослідження). – Львів, 2007.
58. Юрківський В.М. Країни світу: Довідник. – К.: Либідь, 1999. – 368 с.
59. Baczwarow M., Suliborski A. Kompendium wiedzy geografii politycznej i geopolityce. Terminologia. – Warszawa, 2003. – 190 s.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ НАПИСАННЯ РЕФЕРАТІВ

60. Арон Р. Мир і війна між націями / Реймон Арон. – Київ: Юніверс, 2000. – 684 с.
61. Асснер П. Парадокси розвитку світового співтовариства // Політична думка. -1996. - №3-4. - С. 96-109.
62. Багалій Д.І. Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР з РРФСР // Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – с. 397-398.
63. Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. - Дрогобич, 2002.
64. Баймуратов М.О., Досковський В.Г. Міжнародно-правовий режим континентального шельфу: Монографія. – Одеса, 2001. – 72 с.
65. Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000. – 263 с.
66. Бесараба О. Регіональне співробітництво в Європі // Нова політика. - 2001. - №2(34). - С. 20-21.
67. Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. - Івано-Франківськ, 2001.
68. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168с.
69. Внук В.К. Влияние распада биполярного мира на кризис региональных политических систем (на примере современного Балканского кризиса) // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 2001. - №2. - С. 42-53.
70. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь римському клубові. – К.: Основи, 1993.
71. Гаджиев К.С. Геополитика. – М., 1997.
72. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / Олег Григорович Білорус, Дмитро Григорович Лук'яненко та ін.; Керівник авт. Колективу і нак. ред. О.Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
73. Глобальні зміни світу – 2025. Доповідь Національної розвідувальної ради США. Переклад з англійської Михайла Комарницького, Лесі Креховецької, Ганни Лелів, Ірини Нетреби, Христини Тимочко. Львів: Літопис, 2010. – 188 с.
74. Грушевський М. До справи східних границь України // Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – с. 396-397.
75. Гумилев Л. Этногенез й биосфера Земли. – М., 2002.
76. Гумилев Л. Этносфера. История людей и история природы. - Санкт-Петербург - Москва, 2002.
77. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і суспільство / А.Колодій, В. Харченко, Л.Климанська, Я.Космина. – Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000.
78. Дністрянський М.С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Монографія / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів:

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 114 с.

79. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України. – Львів, 2006. – 490 с.
80. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.
81. Жан К., Савона П. Геоэкономика. Господство экономического пространства. - М., 1997.
82. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття / Методичний і предметний коментарі. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – 240 с.
83. Завальнюк О.Й. Соціально-географічний аспект регіональної політики // Український географічний журнал. - 1999. - №2. - С.15-19.
84. Ігнат'єв П.М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. – Чернівці, 2006. – 504 с.
85. Кононенко Сергій. Новітня великодержавність // Політична думка. – 1996. - №3-4. - С. 139-147.
86. Копійка В.В.Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Ін Юре, 2001. – 448 с
87. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО: інтеграційні перспективи України. Аналітичне дослідження. – К., 2004. – 88 с.
88. Налчаджян А. Этногенез и ассимиляция: Психологические аспекты. – М.. 2004. – 214с.
89. Паламарчук О.М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення України // Стратегічна панорама. - 2000. - № 1-2. - С. 50-59.
90. Паламарчук О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України // Український географічний журнал. -1998. -№1. -С. 19-23.
91. Паламарчук О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України // Український географічний журнал., № 1, 1998.
92. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. – К., 2001. – 302 с.
93. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168с.
94. Романюк Р. Українська державність в європейській політичній думці початку ХХ ст. – Львів, 2003. – 213 с.
95. Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті // Віче. -1998. - №11.-С.3-20.
96. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. - 1998. -№5(19). - С. 18-23.
97. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України ? / Упор., передмова О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
98. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
99. Тодд Е. Після імперії: все про загинання американської системи/ Емманюель Тодд. – Львів: Кальварія, 2006. – 166 с.
100. Телешун С. Державний устрій України: проблеми теорії та практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
101. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
102. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен, 1993.
103. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – с. 174-251.
104. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя та творення. – Париж-Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 704 с.

105. Otok S. Geografia Polityczna: Geopolityka - Państwo – Ekopolityka / Stanisław Otok. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – 202 s.
106. Tomeš J., Festa D., Novotný J. Konflikt světů a svět konfliktů / Jiří Tomeš, David Festa, Josef Novotný. – Praha: Nakladatelství P3K, 2007. – 349 s.
107. Wáisová Š. Atlas mezinárodních vztahů / Šárka Wáisová a kol. – Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. – 158 s.
108. Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815. – Pułtusk, 2001. – 360 s.